

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

ԹԻԻ 4

Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

ՍԻՄՈՆ ԶԱԻԱՐԵԱՆ

(ԳԾԵՐ ԻՐ ԿԵԱՆՔԷՆ)

1927

Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

ՄԻՄՈՆ ԶԱԻԱՐԵԱՆ

(ԳՑԵՐ ԻՐ ԿԵԱՆՔԷՆ)

1927

Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

1913-ի հոկտեմբերի վերջերուն, երբ հայութիւնը երկրի մէջ ու արտասահմանում աննախընթաց շուքով կը տօնէր հայ գիրերու գիտի եւ տրպագրութեան 1500-ամեայ ու 400-ամեայ յոբելեանները, երբ բոլոր հայ քաղաքական կուսակցութիւններն ու կրօնական համայնքները սրտառուչ համերաշխութեամբ մը քով քովի եկած ապօթէօզը*) կ'ընէին հայկական քաղաքակրթութեան անմահ հիմնադիրներու, – լուր մը յանկարծ ցնցեց ամէնուրեք հայ սիրտերը, գուժելով անզուգական հայու մը մահը եւ սուգի սեւ վարագոյրն իջեցնելով կատարուող խրախճաններու վրայ...

Մտաւորական տօն մըն էր, որ կը կատարէր միլիոնաւոր հայ ժողովուրդը եւ մեռնողն ալ տիպար մտաւորական մըն էր խորհող եւ զգացող, ձգտող եւ գործող հայու կատարելատիպ մը:

Մեռնողը Դաշնակցական մըն էր, բայց անոր շուրջն ալ, ինչպէս Սահակի ու Մեսրոպի յիշատակին շուրջ, յարգանքի միահամուռ ու հոյակապ ցոյցերուն մէջ միացաւ ողջ հայութիւնը, առանց խտրութեան գոյնի ու հաւատամքի, սեռի ու տարիքի:

Հայոց աշխարհի անմահներէն էր, որ կը կընքէր իր մահկանացուն, դեռ 50 տարին չբոլորած, եւ Պոլսոյ Ազատամարտը իր 15|28 հոկտ. թիւով այս յուզիչ բառերով էր, որ կը գուժէր աղէտը բովանդակ հայ ժողովրդին.

*) Աստուածացում

«Երեկ, ժամը 4 ու կեսին իր բնակարանեն «Ազատամարտ»ի խմբագրատունը եկած ատեն, Թաքսիմ Աշխատանքի Տան առջեւ Սիմօն Զաւարեան ուշաթափ ինկաւ գետին: Անմիջապէս փոխադրուեցաւ ֆրանսական հիւանդանոց, ուր բժիշկներ անհրաժեշտ դարմաններ փութացուցին... Բայց ի գուր: Ընկեր Զաւարեան այն պահուն որ գետին ինկած էր, մեռած էր արդէն: Բժիշկներու յայտարարութեամբ, մահը առաջ եկած էր սրտի կաթուածէ»:

*

* *

Մէկը ըսաւ անոր մասին՝

– «Աշխարհիկ սուրբ մը»:

Ոչինչ այնքան ճշդօրէն չէր յատկանշեր գաղափարի այդ նահատակը, ինչպէս այդ հակիրճ բառերը:

Աշխարհիկ սուրբ մը, եւ – ինչպէս մեր ժողովուրդը կ'ըսէ – զինաւոր սուրբ մը, որ նահատակուեր էր ոչ յանուն սին դօգմերու ու պաշտամունքներու եւ ոչ ամուլ քրիստոնէական խոնարհութեամբ, վիզը ծռած բախտի դաժան հարուածներուն տակ, այլ ընկեր է վեհագոյն իդէալի մը համար, անդու պայքարի ճամբուն, որպէս պարտաճանաչ զինուորը իր բարձր ու նուիրական դիրքին մէջ:*

Զինուոր – Յեղափոխութեան: Զինուոր եւ – բարոյական անաղարտ մաքրութեան: Քսան եւ հինգ տարի շարունակ, 1890-ի երկունքի օրերէն ի վեր, այդ անունը իր հմայքով լեցուցեր էր արթնցող

**) Զինուոր*

հայրենիքի մթնոլորտը, լեցուցեր էր կովկասահայ
 գաղափարական երիտասարդութեան ուստանները:
 Քսան եւ հինգ տարի շարունակ այդ երիտասար-
 դութիւնը գիտէր, որ հայոց մուսլ էրկնքի տակ,
 չոր, նիւթապաշտ բարքերու խոպան աշխարհին
 մէջ «Զաւարեան» անունը ջինջ իղէալականութեան
 անուն մըն էր, խիզախ ծառայումներու անուն մը,
 խանդավառ հայրենասիրութեան եւ անկաշառ
 ազնուութեան անուն մը:

Աշխարհիկ սուրբ մը ... Դժուար է գտնել հա-
 յոց նորագոյն պատմութեան մէջ, անգամ ամենա-
 մեծ յեղափոխական նահատակներու շարքերում՝
 ուրիշ մտաւորական գործիչ մը, որ կարողանայ
 նոյնքան իրաւունքով կրել այդ վեհ ու շոյիչ տիտ-
 ղոսը: Իբրեւ այդպիսին՝ մեր բարձր մտաւորակա-
 նութեան մէջ Զաւարեանի տեղը եզակի է:

I

ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐ

Գեղեցիկ պատանեկույթին մը կը նախորդէր անոր բուռն, ալեծուփ հանրային գործունէութեանը:

Փոքրահասակ, դիւրաշարժ, թուփ ու վշտոտ աչքերով, որ բարկութեան վայրկեաններուն կը բոցավառէին ու կը շանթէին խօլ կատաղութեամբ մը...

Նիհար, ջղուտ կազմուածք մը, որու վտիտ կուրծքին տակ կ'եռար մեծ սիրտ մը – դեռ պատանի օրերէն համամարդկային ցաւով տառապող – հզօր կիրք մը եւ անսահման, անսպառ եռանդ մը:

Կու գար Լոռիի պատմական բարձրունքներէն, որոնց տիրապետութեան համար հայ ու վրացի պատերազմեցան 1917 թուականի վերջերուն*)

Ծնած է 1866 թուին – կը գրէ իրազեկ ընկեր մը – լեռնային, անտառախիտ գաւառին մէջ, հոն ուր Դիբետը փրփրադէզ ալիքներով, սահանքէ սահանք, գահավէժ արագութեամբ կ'երթայ դէպի դաշտ. հոն, ուր Լալուարի վեհապանժ գագաթը կ'ըմբոստանայ Արարչին դէմ եւ կը ցցուի անոր կապուտակ աթոռին հսկայ կամարին տակ, հոն ուր հայկական պետութեան վերջին բեկորները,

*) Այսօր Լոռին Հայաստանի անբաժան մասը կը կազմէ:

Կիրիկեան Բագրատունիները բաական երկար ապրեցան:

Ու այդ Դիբետի պէս հուժկու, անոր պէս գաճավէժ, Լալուարի պէս ըմբոստ եղաւ իրենց գրկի մէջ ծնած զաւակը: Իգահատ է անոր ծննդավայրգիւղի անունը: Տարօրինակ գիւղ մը, որու մէջ ուամիկ կամ շինական չկայ, ամէնքն ալ ազնուական են...

Ազնուական – եւ ինքը Սիմօնը, ազնուական՝ հոգով ու մտքով...

Այդ կախարդական միջավայրում ապրելով իր մանկութեան երազները, մանուկը կը տարուի Թիֆլիզ, կը մտնէ հոն ռուսական միջնակարգ դըպրոց, կ'աւարտէ փայլուն կերպով ու կ'երթայ շարունակելու բարձր ուսումը Մոսկուայի հռչակաւոր «Պետրովկա»ի մէջ (Պետրոսեան գիւղատնտեսական ձեմարանում), որ այն ատենները ռուս առաջադէմ ու յեղափոխական երիտասարդութեան ուստանն էր:

Ութսունական թուականներն էին, ռուսական «Նարոդնայա Վոլիա»յի*) շունչը կ'անցնէր տակաւին բովանդակ Ռուսաստանի վրայէն, եւ Ժելեաբօվներու, Պերօվսկայաներու*) ստուերները դեռ կը ցնցէին ու կը խանդավառէին ռուս ու այլացեղ երիտասարդութիւնը եւ մանաւանդ ուսանողութիւնը:

Ըմբոստ, տաքարին Սիմօնը կը նետուի համա-

*) «Ժողովրդական Կամք» անունով ռուս գաղտնի ընկերութիւնը, որ ձեռնարկեր էր 70-ական թուականներէն ահաբեկչական գործունէութեան, որը յանգեց ցար Ալեքսանտր II-ի սպանութեան:

*) Ցարի ահաբեկիչները (Պետրօվսկայա օրիորդ մըն էր), որ կախաղան բարձրացան 1881-ին:

ոուսական շարժման ալիքներու մէջ, կը դառնայ ինքը քարոզիչ մը – դեռ գրեթէ պատանի – կը սիրուի իր ուսա ընկերներէն: Իրեն հետ էր Ռոստոմը, նմանապէս ուժեղ, ըմբոստ նկարագիր մը, որ սակայն փոքր ինչ աւելի ծանրաշարժ էր, նուազ վառվռուն ու կրակոտ, քան Սիմօնը: Երկուքը միացան գաղափարական ամենաջերմ եղբայրութեան կապերով, որոնք անխախտ շարունակուեցան մինչեւ վերջ: Շուտով երկուքը պիտի միանան միւս հոյակապ հայ երիտասարդին եւ պիտի ստեղծուի հայկական շարժման համբաւաւոր երրորդութիւնը...

Դոկտոր Զարեան – մեր ամենէն սիրուած, մեռած դէմքերէն, որ հանդիպեր է Սիմօնին ուսանողութեան այն երջանիկ օրերուն – այսպէս կը գրէր «Դրօշակ»-ի մէջ.

«Բոլոր շրջաններում, համալսարանական բոլոր ժողովներու մէջ կը տեսնէինք կարճահասակ, նիհար, հարաւային բնակչի տեսքով ուսանող մը, կոշտ ու արագ շարժումներով, աչքերը սեւ, մեղմ ու բարի, կը փայլէին աստղերու պէս, երբ դէմքը կը փոթորկուէր տաք, կրակոտ ճառերով:

«Հայոց լեռներու այդ հարազատ զաւակը կը զգար ինքզինքը որպէս կօսմօպօլիտ (հաշամխարհաքաղաքացի) եւ կը մերժէր ազգութիւնը: Այդ ետուն արհեստանոցի մէջ, ուր կը կերպարանուէին զուարթ, աղմկայոյզ երիտասարդութեան մտքերն ու զգացումները, զատուեցաւ ուսանողներու փոքրիկ խումբ մը: Անոնք լուռ էին եւ մտածկոտ: Անոնց աչքերը յառած էին դէպի հեռու հայրենիքը: Անոնց սիրտը բաբախում ու ցաւում էր հարազատ ժողովրդի համար: Անոնց ուղեղը յար եւ միշտ միջոցներ էր հնարում՝ ազատելու այդ ժողովուրդը

թիւրքական բարբարոսութենէն: Մօտեցան անոնք
Կօսմօպօլիտ երիտասարդին, արթնցուցին անոր մէջ
հայկական ոգին եւ վառեցին անոր մէջ աստուա-
ծային կայծը:

«Այդ կայծը – կը շարունակէ Յակոբ Զարեան
– բոցավառուելով հրդեհեց անոր ամբողջ էու-
թիւնը, ստիպեց ձգել ամեն բան, ընտանիք, կա-
ռիէր, երջանկութիւն, արծարծեց նրա մէջ սէր –
– սէր դէպի մարդը ընդհանրապէս եւ սէր դէպի հա-
րազատ ցեղը – ամենադժբախտ բեկորը բազմա-
չարչար մարդկութեան: Անսահման, ջինջ, գրեթէ
մայրական սէր մը դէպի հայ ժողովուրդը... Ահա
տիրական զգացում մը, որ կը լցնէր այդ սքանչե-
լի երիտասարդներու ողջ էութիւնը, հեռու պահե-
լով զանոնք այլանդակ նախապաշարումներէն, եւ
դնելով առողջ ու ամուր խարիսխները հայկական
վերածնութեան, առողջ ու անսասան հիմքերը, ո-
րոնց վրայ պիտի բարձրանար յետագային Հ. Յ.
Դաշնակցութեան փառաւոր շէնքը:

«Եւ այդ համեստ, հեզ, ամօթխած երիտա-
սարդները իրենց յամառ, սիստեմատիկ աշխատան-
քով դուրս բերին հայ ցեղը ստրկութեան անդունդ-
ներէն ու պատաւոր տեղ տուին անոր՝ առաջաւոր
Ասիոյ ժողովուրդներու շարքին*):»:

Կօսմօպօլիտներ շատ կային Մոսկուայի եւ Պե-
տերբուրգի հայ ուսանողներու մէջ: Կօսմօպօլիտ-
ները, աշխարհաքաղաքացիները յատուկ շրջան մը
կազմակերպած էին եւ ոռա ընկերաբաններու –
գլխաւորապէս Լարօվի – գրուածքներէն ներշնչը-
ած կը քարոզէին նորեկներուն, որ ազգութիւնն ու
ազգային դատը աւելորդ նախապաշարումներ են,

*) «Դրօշակ» 1913 թ. No. 11-12

նույնիսկ յետադէմ երեսօյթներ, եւ որ հարկ է նր-
 փրուիլ ընդհանուր մարդկութեան դատին, հարկ
 է միայն քարոզել համերաշխութիւն ազգերու միջեւ
 – ոտաի, լեհի, վրացու, հայի, Թիւրքի եւայլն –
 եւ ժողովուրդները առանց այլ եւ այլի կը հասկնան
 համերաշխութեան վսեմ գաղափարը եւ ամէնքն ալ
 կ'երջանկանան... առանց պայքարի ու արիւնի...

Քրիստաֆորն եւս – ինչպէս գրած եմ իր **կեն-
 դանագրին մէջ***) Մոսկուայի իր ուսանողութեան օ-
 րերուն որդեգրեր էր այդ պարապ ու սին կօսմօպօ-
 լիտիզմը: Վարակուեր էր ժամանակին նաեւ Գրի-
 գոր Արծրունին, երբ ուսանող էր Ռուսաստանում
 ... Կօսմօպօլիտ մըն էր Արծրունին, անտարբեր դէ-
 պի հայ լեզուն, պատմութիւնն ու գրականութիւնը
 (60-ական թուականներու սկիզբներուն): 1865-ին
 էր, որ սկսեց ուսումնասիրել այդ լեզուն ու պատ-
 մութիւնը եւ կամաց կամաց նուիրուեցաւ բացա-
 ռապէս հայութեան:

Աւելի մեծ չափով կօսմօպօլիտ էր Զաւարեան:
 Հակառակ Մոսկուայի հայրենասէր շրջանի ներ-
 շնչումներուն, ան վերադարձաւ հայրենիք՝ նախա-
 պաշարուած եւ մոլորուած:

Մեր ողբացեալ Իշխանը (Յովսէփ Արղուիթեան)
 կը պատմէ, որ Սիմօն սկիզբները բոլորովին ան-
 տարբեր էր դէպի ազգային արժէքները, դէպի հայ-
 կական դատը, դէպի հայկական պրօպագանտը:
 Յովսէփի ըսելով, Սիմօն նույնիսկ հակառակ էր
 բռնութեան դէմ պայքարի գաղափարին եւ կ'ըն-
 դունէր մէկ զէնք միայն՝ համերաշխութեան քարոզ
 ազգերու միջեւ:

– «Ինչո՞ւ կոխ, ինչո՞ւ արիւն, ես դէմ եմ ա-

*) Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր:

ամէն տեսակ բռնութեան, պէտք է մտնել հայ խրր-
ճիթը, քրդի վրանը, տաճիկ գիւղացու բնակարա-
նը եւ քարոզել, ամէնքին ազգերի համերաշխ գոր-
ծակցութեան գաղափարը»...

Այդ արդէն Լէվ. Տօլստօյի ազդեցութիւնն էր:

II

ԲԵԿՈՒՄ

1889-ին կ'աւարտէ Պետրոսեան ճեմարանը եւ կը վերադառնայ հայրենիք:

Նոր միջավայր, նոր շրջան, նոր ազդեցութիւններ: Կօսմօպօլիտիզմը արագ-արագ կը շոգիանայ եւ առողջ հայրենասիրութիւնը կը բռնէ անոր տեղը: Հայոց աշխարհը կ'ալեկոծուէր: Սահմանի միակողմէն կու գային արդէն ոչ միայն թալանի ու սպանութեան հառաչներ, այլ եւ կռուի, ըմբոստացումի արձագանգներ: 1889ին տեղի կ'ունենար, Վանայ մօտերը, Վարդան Գոլոշեանի, Վանեցի Ագրիպասեանի եւ Կարապետ Գուլաքսըզեանի զինուած կռիւր Թիւրք ոստիկանութեան հետ, որու մէջ նահատակուեցան առաջին երկուքը: Քանի մը ամիս յետոյ՝ Մուսա պէյի ցնցող ոճիրները Մշոյ դաշտում: Եւրոպայի մէջ՝ հայկ. ազատ տպարանի հաստատումը Փորթուգալեանի ձեռքով եւ «Արմէնիա»ի հրատարակումը՝ դեռ 1885-էն ի վեր: Ապա «Հընչակ»ի ու Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադրութիւնը: Վերջապէս՝ 1890-ի գարնան՝ Էրզրումի ապստամբութիւնը, քիչ յետոյ՝ Գում Գափուի ցոյցը: Ահա եւ գաղտնի ընկերութիւններ Թիֆլիզի մէջ...

Հայ մոսկուացի երիտասարդներու «աշխարհաքաղաքացիական» բանդագուշանքները օդը կը ցնդին սապնի փշտիկներու պէս: Անոնք այժմ Թիֆ-

լիսի մէջ եւս կը կազմակերպեն գաղտնի ակումբներ ու դասախօսութիւններ, բայց կը բարբառեն բոլորովին այլ նիւթերու շուրջ: Խօսք կու տանք Վալերիան Լունկեվիչին, որ այն օրերու գործիչներէն է, Քրիստափորի մտերիմներէն, որ յետագային դարձաւ ռուս ամենամեծ կուսակցութեան (Սօց. Յեղ.) Կենտրոնական Կոմիտէի անդամ եւ կ'աշխատակցէր «Դրօշակ»ին ԱՐԱՐԱՏՍՍԿԻ կեղծանունով: Վալերիան Լունկեվիչ հետեւեալը կը գրէր Զաւարեանի մահուան առթիւ «Դրօշակ»ի մէջ (1913 թ. No. 11-12):

«24 տարի առաջ... Թիֆլիզի... տան մէջ հաւաքուեր էին մօտ 15 երիտասարդներ: Բոլորը՝ խանդավառուած մէկ գաղափարով, միեւնոյն յափշտակող երազով – տեսնել հարազատ ժողովուրդը ազատագրուած թիւրքական լծից: Կէս գիշերից անց էր, բայց դեռ շարունակուամ էին տաք վիճաբանութիւններն ու ոգեւորուած ճառերը փոքրիկ, խեղդուկ սենեակի մէջ: Նորէն ու նորէն կրկնուամ էին նրանք: Մեծ, անհրաժեշտ, ծանրակշիռ գործը միանգամից չի ծնուամ: Շուտով, սակայն, նա ծնունդ առաւ... Եւ հիմնադիրների շարքումն էր մեր խորապէս համակրելի ընկերը, Սիմօն Զաւարեան»...

Մեր նահատակ ու նոյնպէս հինաւուրց ընկերներէն Գ. Խաժակ, որ 1889-ին Քրիստափորի հետ պաշտօնավարել է Ագուլիսի դպրոցին մէջ, այսպէս կը պատմէ դէպքերը.

«Քրիստափորը 1889-ի Սեպտեմբերին գացած էր Ագուլիս, հայ դպրոցներու աւագ ուսուցիչ: Իսկ Սիմօնը, նոր աւարտած 90-ի գարնանը եկած էր Թիֆլիզ... Երկուքն ալ կօսմօպօլիտ էին, աւելի ռուսական շարժումով տարուած ու ոգեւորուած, քան հայկականով: Սակայն, սիրտերը լաւ էին, հո-

գիները մաքուր, իսկ բնութեան, եւ հազարամեայ հայ ազգային ժառանգութեան ձայնը շատ աւելի հզօր էր, քան ստացականը... Երբ Սիմոնը Մուկուայէն, Քրիստափորը Ագուլիսէն հասան Թիֆլիս, արդէն հոն երկու որոշ խմբակցութիւններ կային. մէկը Կուկունեանի խումբն էր իր մարտիկներով եւ օժանդակ ընկերներով. իսկ միւսը՝ նոր ուրուագծուող Հ. Յ. Դաշնակցութեան սաղմը, անոր կազմակերպուող փոքրիկ խմբակը, բաղկացած մէկ-երկու հայ ուսուցիչներէ եւ քանի մը այլ կրթուած անձերէ...

«Ազգային այս եռանդուն շարժման ջերմ ճառագայթներուն տակ իսկոյն հալեցաւ Սիմոնի ու Քրիստափորի կօսմօպօլիտիզմը: Իբրեւ յեղափոխական համոզումներու եւ նկարագրի տէր անձեր, անոնք իսկոյն մտան այդ շարժման մէջ. մտաւ նախ Քրիստափորը եւ քիչ մը վերջն ալ Սիմոնը»...*)

Եւ կը սկսի անձնուէր գործիչին կառիէրը: «Դաշնակցութիւնը» կազմակերպուելէն յետոյ, 1890-ի վերջերուն Զաւարեան Յովսէփ Արղուլթեանի հետ կը մեկնի Տրապիզոն ուսուցչական պաշտօնով: Նպատակն էր՝ մօտիկէն դիտել Թիւրքիան, ուսումնասիրել տիրող ռեժիմն ու ժողովրդի վիճակը:

Շուտով, սակայն կառավարութիւնը հոտ առաւ... Խուզարկութիւն մը կատարուեցաւ նորեկ վարժապետներուն քով եւ երկուքն ալ բանտ նետուեցան:

Խուզարկութեան ատեն Սիմոնի մօտ կը գտնուի ի միջի այլոց թուղթ մը, որու վրայ գրուած էր ծանօթ երգը Րաֆֆիի «Կայծեր»էն, որ ութսունա-

*) «Ազատամարտ» 1913 թ., 18|31 հոկտեմբեր

կան թուականներուն մեր սիրած ու ամենէն տարածուած երգերէն էր.

Ահա ծագեց կարմիր արեւ
Տաք եւ պայծառ է օրը
Դե՛հ, քաշեցէք սիրուն եզներ
Առաջ տարէք արօրը...:

Եւ ահա հարցաքննութեան ատեն թիւրք դատաւորը առաջ կը բերէ այդ, իբրեւ յեղափոխական երգ մը.

-Բայց սա պարզ շինականի երգ մըն է, կ'ըսէ Սիմոն:

-Այո՛, կը պատասխանէ թիւրքը, դուք, ի հարկէ ոչինչ չէք գտներ հող, իսկ մենք անոր համար նշանակուած ենք ընդհանուր քննիչ, որ ամէն բան քննենք ու գիտնանք: Ըսէ՛ք, խնդրեմ, այդ ի՞նչ արեւ է, ան ալ կարմիր, որ կը տաքցնէ ու կը պայծառացնէ օրը ... Սա պարզ յեղափոխութիւն քարոզել է... Եւ այդ եզները, որ առաջ կը տանին արօրը, ջան-Ֆիդայիներն են... Երգն ուղղուած է մեր վեհափառ սուլթանին դէմ»:

Դատաւարութեան միջոցին Զաւարեան կ'արտասանէ իր պաշտպանողական ճառը անհատի ազատութեան եւ ազգերու հաշերաշխութեան մասին, օրինակներ բերելով պատմութենէն ու բնութենէն:

Կը դատապարտուի չորս տարուան բերդարգելութեան: Սակայն ռուսաց դեսպանի պահանջին վրայ՝ կը յանձնուի կովկասեան իշխանութեանը:

Քիչ յետոյ կը տեսնանք Սիմոնը աքսորի մէջ, հարաւային Ռուսաստանում իր մեծ գաղափարական զինակցին հետ - Քրիստափոր Միքայէլեանի, որու հետ բախտը կապել էր զինքը մինչեւ մահ:

III

ԿԵՆՏՐՈՆԻՆ ՄԷՋ

Մէկ տարիի չափ աքսորականի կեանք ապրեցան Քիչնեւի մէջ: Բայց հող ալ, ոստիկանական հսկողութեան տակ անգամ, երկու երիտասարդները չկորսնցուցին իրենց ժամանակը: Միջոցներ կը խորհէին «Դրօշակ»ն ու իր տպարանը փոխադրելու ազատ Եւրոպա, քանի որ երկրի մէջ առաջին թիւը հրատարակելէ յետոյ, Դաշնակցութեան օրգանը զարնուեր էր ոստիկանութեան արգելքներուն: Քրիստափոր կը յաջողի նոյնիսկ այդ նպատակով գաղտնի մտնել Ռումանիա*), կը տեսնուի տեղական ազդեցիկ հայերու հետ, կ'ուսումնասիրէ գետինը, ժողովարարութեան կը ձեռնարկէ եապն: Ի վերջոյ «Դրօշակ»ի տառերը հոն բերուեցան, բայց որովհետեւ հրատարակութեան համար Ռումանիոյ մէջ պայմանները շատ ալ նպաստաւոր չէին, գործը

*) Երբ 1897-ին պրոպագանդի գործով Գալացի, տեղւոյն նշանաւոր Ջունտի գործավարը, Միքայէլ Լազարեւիչ – եւրոպական կրթութեամբ, օտարախօս ու հայրենասէր հայ մը – յուզմունքով կը պատմէր իր հանդիպումը հայոց ազատութեան երիտասարդ առաքեալին հետ եւ կ'ըսէր, որ այն օրերուն մեծ խանդավառութիւն կար ուսումնասիրու մէջ, որոնք սիրով կը բերէին իրենց նուէրները սուրբ գործին:

փոխադրուեցաւ Ռոստոմի ձեռքով ժրնեւ (1892 թ.):

Իսկ մեր երկու տարագիրները Բեսարաբիոյ իրենց աքսորավայրէն վերադարձան Թիֆլիզ, այն ժամանակուայ հայ ազգային գործունէութեան ամենաեռուն կենտրոնը:

Ոստիկանական հսկողութիւնը երկու խոշորագոյն գործիչներու վրայ – Քրիստափորի եւ Սիմոնի – բնականաբար կը շարունակուէր: Մէկ քանի անգամ – իննսունական թուականներուն – Սիմոնը ձերբակալուեցաւ: Որքան ալ զգոյշ լինէին մեր ընկերները, չէին կարող այնուամենայնիւ ամէն բան ծածկել ցարական ժանդարմներու սուր տեսողութենէն: Դաշնակցութեան ժողովները տեղի կ'ունենային զանազան վայրերու եւ տներու մէջ, ամենայն շրջահայեցութեամբ. բայց եւ այնպէս ոստիկանութիւնը յաճախ գիտէր ժողովներու տեղն ու ատենը եւ ստէպ վիճաբանութիւններու ընթացքին ժանդարմները կը յայտնուէին տան պատերու տակ կամ թէ ուղղակի ներս կը խուժէին: Անվերջ էին խուզարկութիւններն ու ձերբակալութիւնները: Սիմոն ճանչցուած էր ոստիկանութենէն, որպէս ամենէն վտանգաւոր յեղափոխականներէն մէկը: Ամենէն շատ ան աչքի կը զարնէր: Յաճախ կը ձերբակալուէր եւ քանի մը օր կամ քանի մը շաբաթ պահուելէ յետոյ, ազատ կ'արձակուէր: Պատրաստ, միօրինակ պատասխան մըն էր, որ կուտար միշտ ոտա ժանդարմական քննիչին:

Օր մը կովկասեան հանքային ջրերու մէջ շրջագայելիս (1898-ի ամառը) զուարճանալով կը պատմէր ինձ այդ միօրինակ հարցաքննութիւններու եւ պատասխաններու կատարկերգութիւնը.

– Պարոն դատաւոր, կ'ըսէր Սիմոն, ես չեմ

Թագոցներ, որ այո՛, խորապէս կը հետաքրքրուին Թիւրքահայերու վիճակով եւ կը ձգտին ամէն կերպ օգնութեան գալու նրանց, լինի դրամով, ժողովարարութիւններով, լինի նոյնիսկ զէնքով: Ռուսաստանն ինքը պաշտօնապէս իր վրայ առեր է արեւելեան քրիստոնեաներու հովանաւորութիւնը ընդդէմ Թիւրք ու քիւրտ բռնակալներու: Միթէ՞ ինձի պիտի արգիլուի օգնելու նոյն քրիստոնեաներուն, որոնք իմ արինակից եղբայրներն են»...

Յարի կառավարութիւնը իր երկդիմի խաղը կը խաղար: Մէկ կողմէն ան կը վախնար Դաշնակցութեան աճումէն, որ կրնար ըմբոստացումի յորձանքը նետել իր հպատակ կովկասահայութիւնը: Միւս կողմէն՝ յեղափոխական ոյժերը պէտք էին անոր, որպէսզի Թիւրքաց Հայաստանի մէջ արժարժուէր միշտ դժգոհութիւնն ու կոփւր, տիրէր միշտ անիշխանութիւնն ու քառսը, որոնք լաւագոյն պատրրուակներէն էին ռուսական միջամտութիւններու եւ թերեւս գրաւումներու համար...

Ռուսական գրաւումի պատահականութիւնը չէր կարող, ի հարկէ, միանգամայն վրիպիլ Դաշնակցական գործիչներու ուշադրութենէն: Անոնք գիտէին, որ հայոց հարցը չպիտի լուծուի առանց Ռուսաստանի: Եւ անոնց աչքին ռուսական գրաւումը – հեռու ցանկալի վախճանը լինելէ – լուծում մըն էր՝ գէթ ցեղի ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովելու տեսակէտէ: Այդ հաւատը 1895-96-ի դէպքերէն յետոյ, բնականաբար, թուլացաւ առանց սակայն, չքանալու:

Այսպէս թէ այնպէս, ցարիզմը հալածելով հանդերձ Դաշնակցութիւնը, կը հանդուրժէր զայն, քանի դեռ հայ յեղափոխականները կը սահմանափակէին իրենց գործունէութիւնը Թիւրքաց Հայաս-

տանով: Յեղափոխական գործիչները կը ձերբակալուէին, կը բանտարկուէին ու նոյնիսկ հարիւրներով կ'աքսորուէին դէպի հիւսիս - ինչպէս 1896 թուականին - բայց Դաշնակցութիւնը, այնուամենայնիւ, իր գործը շարունակելու համար ունէր որոշ հնարաւորութիւններ, Անդրկովկասում աւելի լայն հնարաւորութիւններ, քան Թիւրքիայում:

Թիւրքահայ դատը հալածական էր Կովկասի մէջ, բայց խմբերը պարբերաբար կ'անցնէին սահմանագլուխը եւ իմ աչքերու առջեւ 1895-ի աշնանը, Սերոբի, Հրայրի, Աշոտ-Թաթուլի մարտական խումբերը - հարիւրաւոր ֆեղայիներ - ազատ կ'երթեւեկէին Կարսի մէջ ուստի ժանդարմներու «հսկողութեան» տակ եւ նոյն «հսկողութեան» տակ, գիշերատեն, իրարու ետեւէ լիակատար սապատագինութեամբ անցան սահմանը*):

Հնչակեաններու (Բաբ Ալիի) ցոյցէն յետոյ մթնոլորտը ելեքտրականացեր էր, կը սպասուէր կոտորած գաւառներու մէջ եւ Դաշնակցութիւնը դժուարին ճիգեր կ'ընէր՝ ըստ կարելոյն շատ զէնք եւ շատ զինավարժ ուժեր թափելու երկիրը:

*) Ինձի հետ միաժամանակ, այդ անմոռանալի օրերուն, հիւր մըն էր Կարսի մէջ, ֆեղայիներու ժամադրավայրում, ընկ. Սաթենիկ Արղութեանը, մեր ողբացեալ Իշխանի այրին: Ինքը Իշխանը, Վանէն նոր եկած, վերադարձաւ այդ օրերը Պարսկաստանի գծով, զինակիր խմբերու հետ, վերադարձաւ 2-3 ամսուայ բուռն քարոզութիւն ընելէ յետոյ, մասնաւորապէս Ղարաբաղում: Նոյն այն օրերուն Ռուսոմն ալ արդէն հաստատուած էր Կարնոյ մէջ:

*
* *

Նորածին կուսակցութիւնը կենտրոնական ձեւ մ'ունէր: Այդպէս եղած են յեղափոխական կուսակցութիւնները բոլոր երկիրներու, մասնաւորապէս բալկանեան ազատագրուող ազգերու մէջ: Հայկական իրականութիւնը, սակայն, այլ բան կը թելադրէր: Ազգը՝ ցիր ու ցան ամբողջ Արեւելքի մէջ - Թիւրքիա, Ռուսիա, Պարսկաստան եւ հեռաւոր գաղութներում ... Տարածութիւնն ինքնին հսկայական արգելք մըն էր կեդրոնացած ղեկավարութեան ու միօրինակ գործունէութեան դէմ: Ատոր աւելցուցէք մտայնութիւններու եւ բարքերու տարբերութիւնները հայութեան տարբեր հատուածներու մէջ: Դարերով բաժնուած ու իրարմէ խորթացած՝ այդ հատուածները առաջին անգամը կը կոչուէին ընդհանուր, համազգային գործի մը համար... Առաջին անգամը կը վերանային թիւրքահայր, ռուսահայր, պարսկահայր իրարմէ զատող անջրպետները. յեղափոխական կազմակերպութեան ծոցում այլալեզու եւ այլաբարոյ եղբայրները քով քովի կուգային, զիրար կը ճանչնային, զիրար կը սիրէին եւ թեւ թեւի միեւնոյն սրբազան ուխտի շուրջը, կ'իրագործէին Պէշիկթաշեանի սրտառուչ խօսքը.-

- Եղբայր ենք մենք, որ մրրկաւ էինք գատուած...

Եւ Նարպէի հուժկու քարոզը, որ արդէն ութսունական թուականներուն որոտընդոստ բամբերով կ'երգուէր կովկասահայ գաղափարական երիտասարդութեան հանդէսներու եւ խնջոյքներու մէջ.

- Հա՛յ ապրինք, եղբայրք,
... Հա՛յ մեռնինք...

Կենտրոնական սիստեմը շուտ չքացաւ Դաշնակցութեան գերդաստանէն: Անոր տեղ մտաւ ապակենտրոնացումը: Սիստեմ մը, որ, անշուշտ իր որոշ անպատեհութիւններն ունէր, որ երբեմն կը քաջալերէր տեղական մարմիններու եւ անահտներու ինքնագլուխ, քմահաճ, անիշխանական արարքները, բայց որ, անտարակոյս, միակ ձեւն էր, որ կը պատշաճէր հայկական իրականութեան:

Եւ Զաւարեան առաջին իսկ օրերէն ապակենտրոնացման գաղափարի ջերմ պաշտպանն եղաւ, ջերմ, համոզուած ախոյեանը տեղական ինքնավարութեան՝ ոչ միայն յեղափոխական շարժման մէջ, այլ եւ քաղաքական, հանրային կեանքում: Եւ յետագայում գրքոյկ մը հրատարակեց, «Ապակենտրոնացում» խորագրով:

Պէտք է ամենալայն իրատունքներ տալ տեղական կոմիտէներուն, կ'ըսէր նա. այդպէս միայն կազմակերպութիւնը կրնայ աճիլ ու բարգաւաճիլ. այլապէս, ան պիտի ենթարկուի Հնչակեանութեան ճակատագրին: Անհնարին է, որ կենտրոնական մարմին մը, բացարձակ լիազօրութիւններով օժտուած, Թիֆլիզէն, Պոլսէն, Փրնեւէն կամ Լոնտոնէն հրահանգներ արձակէ հայութեան բոլոր վայրերու տեղական գործունէութեան համար: Թո՛ղ կուսակցութեան Ընդհանուր Ժողովը մշակէ ընդհանուր սկզբունքներն ու տաքտիկը, բայց թ՛ող իւրաքանչիւր վայրի ընտրեալ մարմինը ինքը վարէ իր տեղական գործերը ... ղեկավարուելով նոյն ընդհանուր սկզբունքներէն:

Իրականին մէջ կար, անշուշտ յայտնի կենտ-

րոնացում մը, այս կամ այն խոշոր ձեռնարկը ունի տեղում կը կատարուէր առհասարակ կենտրոնական դէմքերու գիտութեամբ ու հաւանութեամբ.. Եւ այդ կը լինէր ոչ բռնադատեալ, այլ ինքնայորդոր ու ընկերական ձեռով, վասնզի մեծ էր այդ կեդրոնական դէմքերու հմայքը եւ ոչ մի կոմիտէ, երկրի ոչ մի վայրում չէր ուզեր ձեռնարկել ունի խոշոր, պատասխանատու գործ, առանց Քրիստափորի, Զաւարեանի եւ այլ հեղինակաւոր առաջնորդներու հաւանութեան:

1892 թուականէն ի վեր – երբ տեղի ունեցաւ Դաշնակցութեան անդրանիկ Ընդհանուր Ժողովը Պետօի մասնակցութեամբ եւ ուր վերջնականապէս ընդունուեցաւ ապակենտրոնացման դրութիւնը*) – Սիմոն Զաւարեան կը դառնայ կուսակցութեան այդ տիրական դէմքերէն մին եւ անոր կեանքը այնպէս սերտօրէն կը հիւսուի Դաշնակցութեան կեանքին հետ, որ անոր կենսագրութիւնը կազմել՝ ըսել է Դաշնակցութեան պատմութիւնը գրել մինչեւ 1914-ը:

Այդպիսի մէկ գործ սակայն, կը կարօտի տարբեր ժամանակի ու միջավայրի: Զաւարեանի եւ իր նմաններու – յեղափոխական քարոզիչներու եւ ռազմիկներու ընդարձակ կենսագրութիւնը պիտի գրէ ապագայ պատմագիրը, հաւաքելով բոլոր նամակներն ու յուշերը, ուսումնասիրելով տպուած

*) Ստոյգ է – ինչպէս կը գրէր Աբր. Գիւլիսանդանեան «Հայրենիք» հանդէսին մէջ – որ հանգուցեալ Յոնան Դաւթեանն ալ, իբրեւ Ժընեւի ուսանող եւ զուիցերիական ապակենտրոն կարգերու սիրահար, ջերմապէս պաշտպանել է այդ դրութիւնը 1892-ի Ընդհ. Ժողովին:

ու անտիպ աշխատութիւնները:

Մեր այս ձեռնարկը համեստ բան մըն է: Ան կ'ուզէ գէթ թուացիկ գծերով ծանօթացնել նոր սերունդը հայկական շարժման առաջամարտիկ քարոզիչին հետ, կ'ուզէ ցոյց տալ, թէ որպիսի բիւրեղանման տիպարներ է արտադրեր հայ ժողովուրդը իր ազատագրական խոյանքներու ընթացքին, կ'ուզէ ցոյց տալ, որ այդպիսի բարոյական եւ իմացական գանձերու տէր ժողովուրդ մը չի կարող կորչիլ... Կ'ուզէ ցոյց տալ այդ բոլորը հայ աճեցող սերունդին եւ բաղձալ, որ ան իւրացնէ գէթ մասնիկ մը իր մեծ նախորդներու բարոյական առաքինութիւններէն, ներշնչուի նոյն իղէալներով, առաջ տանէ նոյն դրօշը հայ ցեղի ազատագրութեան:

Ահա շարժման ու կազմակերպման սկիզբն է. Քրիստափոր, Սիմոն եւ ընկերները գործի վրայ են, դրամական նուէրներն ալ կը հոսին հայրենասէր շրջաններէ դէպի Դաշնակցութեան գանձարանը... եւ հայկական շարախօսութիւնը կը սկսի արդէն անկիւններէն քարեր նետել յեղափոխական պարագլուխներուն... «Անոնք կ'իւրացնեն Ս. գործի համար հանգանակուած գումարները»...

Գաղտասուքը կու գար «Մշակ» թերթի խմբագրութենէն (Արծրունին մեռած էր արդէն): Զայնը կը հասնի Զաւարեանի ականջին: «Աշխարհիկ սուրբը» կ'եռայ կատաղութենէն եւ առանց երկար ու բարակ մտածելու, կ'առնէ ատրճանակը ու կ'երթայ վերոյիշեալ թերթի խմբագրատունը, կ'արձանանայ ամբաստանող ու շանթահարուած խմբագրին առջեւ*):

*) Յովհ. Տէր Մարկոսեան, որ Արծրունու մահէն յետոյ երկար տարիներ «Մշակ»ի տնօրէն էր:

– «Յե՛տ վերցուցէք ձեր մեղադրանքը, ապա թէ ոչ»...

Դաշնակցութեան առաջնորդը ոչ միայն կուսակցութեան դրամներ իւրացնող չէր, այլ եւ յար եւ միշտ ինքը շարքերուն կը քարոզէր ծայրայեղ խնայողութիւն այդ դրամներու նկատմամբ: Եւ իր անձնական ընթացքով օրինակ կու տար ընկերներուն: «Խնայողութի՛ւն, խնայողութի՛ւն» – այնքա՛ն կը քարոզէր Զաւարեանը ամէն տեղ, բոլոր ժողովներու, որ ընկերներէն ոմանք մանիակ (maniaque) կ'անուանէին զինքը: Խնայողութիւնը կուսակցական դրամներու վերաբերմամբ՝ անոր աչքին հոմանիշ էր շիտակութեան ու ազնուութեան, հոմանիշ էր մաքուր գաղափարականութեան:

Երբ 1903-ին Կիլիկիա գնաց եւ տեսաւ տեղւոյն ընկերներու շույլ, անձնական անարդարանալի ծախքերը կուսակցական գանձարանէն, – վայրկեան մը, ապրած կսկիծէն, իսպառ կորսնցուց հոգեկան հաւասարակշիռը եւ ծառայաւ զեղծանող ընկերներու դէմ, որպէս Բուօնարօտտտիի խարազանող Յիսուար՝

– Դո՛ւրս Դաշնակցութեան սուրբ տաճարէն... դուք յեղափոխական չէք այլ գող ու աւազակներ...

Լուծեց անարժան մարմինը, դատի կոչեց զեղծարարները կուսակցութեան գերագոյն ատեանի առջեւ եւ անոնք դուրս վտարուեցան կազմակերպութենէն եւ Սիմոն վերստացաւ հոգեկան անդորրութիւնը:

Խնայողութեան քարոզիչը երբեմն կը մեղանչէր աններելի ծայրայեղութիւններով: Դժբախտ Յոնան Դալթեանը (Սիմոնի պէս աշխարհիկ սուրբ մըն ալ ան էր), լինելով գանձապետ Արեւմտեան

Բիւրոյի մէջ (Ժընեւ), կարիքէն ստիպուած՝ որոշեր էր խմբագիր ընկերներու ամսականը աւելցնել 25 ֆրանկով: (150 կը ստանայինք իւրաքանչիւրս, Յոնան բարձրացուցեր էր 175-ի):

Սիմոն չէր կարող հանդուրժել այդ եւ կուսակցական համագումարին առաջնակարգ խնդիրները ծեծելու ատեն չէր մոռնար երբեք այդ փոքրիկ – իրեն համար խոշոր – ցար եւ մէկ ժողովի մէջ ա՛յնքան քաշքշեց 25 ֆրանկի խնդիրը, որ Յոնան արտասուեցաւ:

Ինքը սակաւապետ էր, ժուժկալ եւ չափազանց խղճամիտ հանրային դրամներու գործածութեան մէջ:

Խաժակ հետեւեալը կը պատմէ.

«1890-ի ամառը Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն մին (այժմ արդէն հեռացած) գնաց Կարս համոզելու Կուկունեանը, որ յետաձգէ իր խումբի երթը: Գնաց եւ եկաւ քառաձի կառքով, շուրջ 100 ուրբի ծախք ներկայացուց – ճանապարհ, հիւրանոց, ուտելիք եւ այլն: Նոյն խնդիր համար պէտք եղաւ, որ Սիմոն երթայ սեպտեմբերի սկիզբը: Գրնաց, 15 օր ապրեցաւ, վերադարձաւ Թիֆլիզ եւ ներկայացուց միայն... 17 ուրբի ծախք մը:

«Այս գիծը մնաց անոր մէջ մինչեւ իր մահուան վայրկեանը:

Տարիքի հետ միասին փոխանակ մեղմանալու, ան աւելի կը սաստկանար... Մահէն ուղիղ 9 օր առաջ հիւր էր եկած Սամաթիա եւ ուրախութեամբ կը յայտնէր կնոջս, թէ «չորս ոսկի ամսական ունիմ, ապրուստս լիովին ապահոված եմ»...*)

«Իր այս Դիոգինեսեան յատկութեան վրայ

*) Ուսուցիչ էր Եսայեան վարժարանին մէջ:

խարսխած՝ ան կատաղորէն կը ձաղկէր մեծապահանջ եւ շոպլ ընկերները... Շոպլ էր անոր համար ամէն մէպուա ընկեր, որ 8-10 ոսկիէն աւելի կը ծախսէր»:

Ուրիշ «մեխ» մը ունէր մեր սիրելի հանգուցեալը, ուրիշ արմատացած, բուն ատելութիւն դէպի մի արատ, որ նմանապէս խիստ տարածուած է հայ մտաւորական շարքերու մէջ.

- Աթոռամոլութիւն

Տեսակ մը ֆիզիքական զգուանք կը զգար դէպի բոլոր անոնք, որ կը մտնեն կուսակցութեան մէջ լոկ փայլելու, առաջնակարգ դիրքեր վաստկելու, աժան ժողովրդականութիւն շահելու, կառիէր «ըստեղծելու» փափաքով:

Ֆիզիքական գարշանք՝ դէպի բոլոր փառասէրները, ցուցամոլները, աթոռամոլները:

Վերջին երկու բառը խիստ յաճախ կը հոլովէր նա, խօսելով որոշ ընկերներու մասին, զոր մինչեւ մահ հալածեց եւ ընդհանրապէս հայ մտաւորականութեան մասին:

Ինքը խոնարհութեան եւ առաքելական համեստութեան կատարելատիպ մըն էր եւ կ'ատէր կառիէրիստները մինչեւ հոգու խորքը: Ինքը մարդկային բարձրագոյն առաքինութիւններու անձնատրումն էր եւ կ'ուզէր, առանց յաւակնոտութեան, դաստիարակել իր կուսակցական շարքերը, պատուաստել անոնց նոյն բարձր յատկութիւնները – համեստութիւն, շիտակութիւն, անաղարտ հայրենասիրութիւն եւ անշահախնդիր նուիրուածութիւն – առանց որոնց յեղափոխութեան սուրբ գործը չէր կարող քալել, գաղափարական կազմակերպութիւնը չէր կարող ապրիլ:

Եթէ գրիչ ունենար եւ եթէ յեղափոխական-դա-
ադրական գործունէութիւնը չկլլէր իր թանկագին
ժամանակը, նա պիտի լինէր գերազանց հրապարա-
կագիր-դաստիարակիչ մը, շնորհիւ նախ եւ առաջ
իր բարոյական անհասանելի բարձրութեան:

Հսինք – անշահախնդիր նուիրուածութիւն: Այդ
բառն եւս շատ յաճախ կը լսէինք Սիմոնի բերնէն:
Երբ կը հարցնէինք իր կարծիքը այս կամ այն նոր
ընկերոջ մասին, եթէ այդ կարծիքը դրական էր,
նա սովորաբար կը պատասխանէր.

– «Նուիրուած է»:

Չէր ըսեր «անձնուէր»: Բառը շատ էր ծեծուեր
եւ դարձեր էր շաբլօնական:

«Նուիրուած է...» Սիմոնի բարբառով դա լա-
ագոյն վկայագիրն էր եւ մեծագոյն ներբողը մէկ
ընկերոջ հասցէին: «Նուիրուած է» – կը նշանակէր
ե՛ւ անձնուէր ու հաւատարիմ ե՛ւ մաքուր հայրենա-
սէր ե՛ւ ազնիւ ու անկաշառ նկարագիր:

«Նուիրուածը» չէր կարող լինել ոչ փառամոլ
ու գոռոզ, ոչ ցուցամոլ ու աթոռամոլ:

«Նուիրուածը» նախ եւ առաջ կազմակերպու-
թեան տոկուն, չարքաշ աշխատաւորն է, դժուարին
ճիգերու եւ մեծ զոհաբերութիւններու աշխատաւո-
րը, որ կը հրաժարի կեանքի բռնակալ հրապոյրնե-
րէն եւ լիովին կ'անձնատրուի իր բազմատանջ ժո-
ղովրդի դատին... Հաշուեցէ՛ք այն հազարաւոր
կտրիճները, որոնք կոուեցան Դաշնակցութեան դը-
րօշին տակ եւ մեռան «ժողովուրդ» ու «ազատու-
թիւն» մըմնջալով... Քանի՞սն են, որ բացառու-
թիւն կը կազմեն զաւարեանական այդ որակումէն
...Ամէնքն ալ անոր իղէալիստական շունչով են
սողորուած, ամէնքն ալ «նուիրուածներ» են...

Ա՛հ, երբ կ'ուզէք լուծել հայ հաւաքական կեան-

քի ուշագրաւ ատեղծուածներէն մէկը, երբ կը հետաքրքրուիք իմանալ, թէ ինչպէ՞ս, ի՞նչ հրաշքով մեր ցաք ու ցրիւ, դարերով անմիաբան ու պառակտուած, անհատապաշտ եւ դաւամուլ ցեղի մէջ ստեղծուեցաւ եւ շուրջ 36 տարի կանգուն մնաց փոթորիկի մէջ հայ առաջին քաղաքական ու ժողովրդական կազմակերպութիւնը – որ իր անխուսափելի սայթաքումներուն հետ ըրաւ նաեւ մեծ գործեր, յեղաշրջեց ցեղի մտայնութիւնն ու բարքերը – երբ կ'ուզէք հասկնալ այդ հրաշք-երեւոյթին գաղտնիքը, յիշեցէք ղեկավարները, յիշեցէք, որ կազմակերպութեան գլուխ էին կանգնած բուռ մը Զաւարեաններ...

*

* * *

Առաջին անգամը զինք տեսայ 1895-ի ամառը Թիֆլիզի մէջ: Բոլորովին տարբեր բան գտայ, քան իմ կազմած մտապատկերն էր:

Երեսակայութեանս մէջ Զաւարեան կը պատկերանար, որպէս հրեղէն, փոթորկաշունչ հերոս մը, մշտնջենաւոր շարժման ու յուզման մէջ, հզօր կիրք մը, անդուլ բռնկող եւ շանթող: Առջեւ կանգնած էր մէկը, որու մէջ կարծէք մեռած էր կեանքը... Քայլուածքը՝ դանդաղ ու ծոյլ, նայուածքը՝ պաղ ու թախծոտ, շարժումները՝ խոնարհ, անհամարձակ:

Իմ յուսիսաբովանդակութիւնը կատարեալ էր:

Իրաւ է, այդ հեզ ու նուաստ կեցուածքը յատուկ էր առօրեայ Զաւարեանին: Ան կը բխէր մեր ընկերոջ բնական համեստութենէն: Վիճաբանութեան ու պայքարի ատեն է, որ այդ կեցուածքը կը կերպարանափոխուէր, ներքին հրաբուխը կ'որոտար

Եւ գահավիժող լաւային մէջ կը շոգիանային սովորական մեղմութիւնն ու քաղցրութիւնը, տեղի տալով կրքի դաժան բռնկումներուն:

Բայց այդ օրերուն հրաբխային ոչինչ կար անոր մէջ. նա կարծէք անէացեր էր, ձայնը հազիւ լսելի էր... Ամբողջ կերպարանքէն կը բուրէր անսահման յոգնութիւն ու վհատութիւն: Սիմոնի բնականոն վիճակը չէր, անշուշտ: Եւ քիչ յետոյ ինձի համար պարզուեցաւ գաղտնիքը... Ճիշդ այդ օրերուն մեր մեծ ընկերը կ'ապրէր իր ներքին, անձնական կեանքի մեծագոյն դրաման: Յաւիտենական «սիրոյ դրաման»... Սիրած օրիորդը ճիշդ այդ օրերուն յայտարարեր էր վերջնականապէս, թէ այլեւ չի սիրեր զինքը, կը սիրէ ուրիշը...

Հայկական շարժման յոյսը, հայ երիտասարդութեան փայփայած կուռքը կը գալարուէր անողոք վշտի մը ճիրաններուն մէջ... Ահա թէ ինչու վառվռուն աչքերը մարեր էին, ձայնը չէր հնչեր հուժկու շեշտերով եւ սիրուն, աղոնիսեան գլուխը իր խիտ, ածխագոյն մազերով այլեւ չէր թափահարեր հպարտօրէն:

Կը յիշէի Դանտէի մեծ դրաման: Բայց Սիմոնի հերոսուհին, աւա՛ղ, Բէատրիչ մը չէր. ան շատ հեռու էր Զաւարեանի մը բանաստեղծական մտապատկերէն: Ան բնաւ չէր ալ հետաքրքրուեր այն մեծ դատով ու իղէալներով, որոնք կը բոցավառէին Զաւարեանի ողջ էութիւնը...

Եւ սակայն – ո՞վ կարող է հասկնալ մարդկային հոգու գաղտնիքները – Սիմոն հրապուրուած էր այդ օրիորդէն եւ ցաւը կը լափէր զինքը: Կ'ըսէին նոյնիսկ, թէ թոքախտը բոյն դրեր էր վտիտ կուրծքին տակ: Ընկերներէն շատերը անհանգիստ էին:

Բայց իր պատմական կոչման գիտակից Լոռեցի երիտասարդը այնքան ալ թշուառ չէր հոգով, որ մեղկօրէն ընկճուէր կնոջ մը ստուերին առջեւ, կնոջ մը՝ որ անհունապէս վար էր իր գաղափարային պահանջներու բարձունքէն...

Ճիգ ըրաւ - հսկայի ճիգ մը - ունկնդրեց պարտքի հրամայական ձայնին եւ դուրս վռնտեց սին կուռքը իր մեծ սրտէն:

Ու վերստին բուռն թափով անձնատրուեցաւ գաղափարին:

*
* *

Որքա՞ն հարուստ ու բազմազան է իր կեանքը Թիֆլիզեան Կենտրոնին մէջ: Գիւղատնտես է, կառավարութեան պաշտօնեայ է, թերթերու աշխատակից է եւ միանգամայն գաղտնի ազիտարար է, քարոզիչ է ու կազմակերպիչ: Ուր որ հանրաշահ գործ մը կար, երիտասարդական հաւաքոյթ մը, գաղափարային հանդէս մը կամ ըմբոստացման արտայայտութիւն մը, ցոյց մը ընդդէմ յոռի բարքերու կամ ցարական կառավարութեան, - Ջաւարեան միշտ հոն է եւ միշտ առաջին շարքերու մէջ: «Մշակ»ի եւ Գրիգոր Արծրունու յոբելեանական հանդէսը սարքող երիտասարդութեան հոգին էր ան եւ կը պահանջէր, որ այդ հանդէսէն հեռու պահուին «ցուցամուկներն» ու «փառամուկները» նոյնիսկ «Մշակ»ի ամենամօտիկ աշխատակիցներէն...

Իսկ երբ 1892-ի վերջերուն նոյն Արծրունիի աննախընթաց յուղարկարութիւնը կը կատարէին Թիֆլիզի մէջ, երբ կառավարչապետի հրամանաով ոստիկանութիւնը միջամտեց ու չէր թոյլ տար, որ

50,000-նոց ժողովրդական թափօրը ուղղուէր կենտրոնական փողոցներով,- խումբ մը երիտասարդներ արհամարհեցին կառավարչապետի հրամանը, գլուխ անցան հսկայ թափօրին, տարան իրենց ետեւէն զանգուածն եւ կտրեցին ոստիկանական շղթան, դուրս բերելով դագաղը դէպի Գօլօվինեան պողոտան... Դարձեալ Զաւարեանն էր ըմբոստներու ամենէն յանդուգն առաջնորդը:

Այդ առաջին թոհչքներն արդէն կը յատկանըշէին ապագայ գործիչը:

Ըսինք, որ գիւղատնտես էր: Կովկասի լաւագոյն գիւղատնտեսներէն մէկը: Եւ ոչ միայն զուտ գործնական այլ եւ գիտնական: 3-4 հայ ամենահրմուտ մասնագետներէն մէկն էր ան: Հանրային եւ յեղափոխական եռուն գործիչը միանգամայն պաղարին եւ խղճամիտ ուսումնասիրող մըն էր, հետազօտող մը: Տարօրինակապէս հետաքրքիր ու խուզարկու միտք մը, որ զարմանալի հարցասիրութեամբ մը բոլոր երեսոյթներու պատճառը կը փնտռէր, բոլոր հարցերու պատասխանը՝ բնութեան, պատմութեան, ընկերաբանութեան մարզերուն մէջ: Քիչ կան մեր մէջ այնքան բազմակողմանիօրէն զարգացած անհատներ, քիչ կան ուղեղներ՝ այնքան լեցուն փաստերով, թուերով ու ընդհանրացումներով բոլոր ազգերու ու պետութիւններու կեանքէն, տնտեսութենէն, պատմութենէն եւ ամենէն առաջ իր հարազատ հայ կեանքէն:

Քանի մը կարելոր ուսումնասիրութիւններ հրատարակուած են արդէն Կովկասի մէջ.

1. Փորձ գիւղատնտ. ուսումնասիրութեան Երեւանի ու Կարսի Նահանգներում.
2. Կովկասը գիւղատնտ. տեսակէտով.

3. Ղարաբաղի տնտեսական պայմանները եւ 1906-907-ի սովը:

Այդ գրքերը տպագրուած են ուսերէն լեզուով եւ գնահատուած ամբողջ Կովկասի մէջ:

Մեր ընկերոջ ուրիշ բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնները կը մնան անտիպ: (Ձեռագիրները կը գտնուին մեծ մասամբ ժընեւի «Դաշնակցութեան Տան» մէջ):

*
* *

Անսահման սրտացաւութիւն ու հոգատարութիւն կը ցուցնէր դէպի հայ չարքաշ գիւղացու կեանքը: Կը սիրէր գիւղը, կը սիրէր բնութիւնը եւ պաշտօնի բերումով ստէպ-ստէպ պտոյտներ կ'ընէր գաւառներու մէջ: Գիւղատնտեսի եւ միանգամայն յեղափոխական քարոզչի պտոյտներ էին... Պաշտօնը եւ յաճախակի ուղեւորութիւնները դիւրութիւն կու տային գործիչին՝ ոչ միայն մօտէն տեսնալու, ուսումնասիրելու հայ աշխատաւոր ժողովրդին տրամադրութիւնները, այլ եւ մտցնելու Դաշնակցութեան գաղափարը գիւղական առաջնորդող շարքերու մէջ, կազմակերպելու նորանոր խմբեր, դրամական ժողովարարութիւններ ընելու եւայլն:

Ինքնատիպ էր Սիմոնը եւ հոգ, յեղափոխական քարոզչութեան մէջ: 1898-ի ամառը միասին պրօպագանդի պտոյտ մ'ըրինք կովկասեան հանքային ջրերում, ուր ըստ սովորութեան համախմբուած էր մեր բուրժուա մտաւորականութիւնը, բազմաթիւ ուսուցիչներ ու հանրային գործիչներ: Հոն էր - եկած էր բժշկուելու եւ մեր Դումանը:

Խօսողը գրեթէ միշտ Սիմոնն էր: 1895-էն ի վեր

չէի տեսած զինքը, ապրելով մեծ մասամբ ժրնետամ: Եւ ես ուշի ուշով կը դիտէի Զաւարեան-քարոզիչը: Ճառեր չէր արտասաներ, ատենախօսութիւններ չէր ըներ – կը գրուցեր: Զունէր հռետորական առանձին կարողութիւն – նման Ռոստոմին ու Քրիստափորին – չէր ալ սիրեր հռետոները: Կատէր այն բոլոր շարժումները, որոնք նպատակ ունէին ունկնդիրները վառելու, անոնց զգացումներուն զարնելու... Կը խօսէր ուղեղներուն: Խօսքը պարզ էր, անպաճոյճ, ինչպէս իր ամբողջ կեցուածքը, ինչպէս իր մեծ հոգին: Պարզ էր եւ ժեսթը: Երբեմն, վիճաբանութեան ընթացքին տաքանալով, բռունցքը ինքնաբերաբար կը զարնէր սեղանին, կամ թէ մատիտով կը բախէր սեղանը արագ, ցրիւ ու ներվոտ շարժումներով, միօրինակ, աններդաշնակ ու տաղտկալի: Տաղտուկը ցրուելու համար, պէտք էր նայէիք դէմքին, աչքերուն, որոնք կը լուսավառուէին, մատնելով մանկական ջինջ, անկեղծ ոգետրութիւն մը:

Ոչ մի կեղծիք, ոչինչ շինծու, անհարազատ, ոչինչ դերասանական:

Ճարտասան եւ դերասան գրեթէ հոմանիշ էին անոր աչքին: Բնազդային գարշանք կը զգար դէպի փքուն, ճոռոմ բեմբասացութիւնը, դէպի այն բոլոր հռետորները, որոնք վայրկենական յաջողութեան համար կուգան ուղցնելու իրողութիւնները, վարագուրելու կացութեան ստուերները եւ շլացնելու իրենց լսարանը շոնդալի գուշակութիւններով ու վերլուծումներով:

Հոգ ալ, սակայն, մեր ընկերը կ'ընկնէր յաճախ ծայրայեղութեանց մէջ: Ժխտելով ու հալածելով ռետորիկը (rhetorique), նա պատրաստ էր ժխտելու եւ հռետորական ընդունուած ձեւերու օգ-

տակարույթիւնը, գեղեցիկ եւ ներդաշնակ լեզուի ոյժը, ինչպէս նաեւ գեղեցիկ ոճի արուեստը հրապարակագրութեան մէջ:

«Խօսեցէ՛ք ու գրեցէ՛ք ինչ լեզուով ու ոճով կ'ուզէք, - միայն թէ հասկանալի ու մատչելի լինի ժողովուրդին», - այսպէս կ'ըսէր յաճախ:

Եւ իր գրեթէ բոլոր հայերէն գրուածքները - յօդուածներ, բրօշուարներ, նամակներ եւայլն - կը խմբագրէր ընդհանրապէս վերին աստիճանի անխնամ ու անկապ ձեւով, կոպիտ լեզուով ու ոճով: Յօդուածները - «Դրօշակ»ի ու այլ թերթերու համար գրուած - հարկ էր շտկել եւ յղկել վերէն վար, որպէսզի դառնային «հասկանալի», «մատչելի», քիչ մըն ալ ախորժելի՝ ընթերցողի ականջին: Սիմոն կ'ըմբօստանար, ու կը բողոքէր, պահանջելով, որ թոյլ տրուի իւրաքանչիւրին իր ուզած ձեւով գրելու - անգամ «Դրօշակ»ի մէջ:

Արհամարհանքը դէպի «դերասանները» երբեմն կարծէք հանգուցեալի մէջ կը դառնար արհամարհանքը դէպի ճշմարիտ արուեստագէտները*):

Այդ գիծը յատուկ է մեր շարք մը հին ընկերներուն, որոնք ուսական համալսարան անցեր են եւ գտնուած են ուս գրականութեան որոշ հոսանքի ազդեցութեան տակ: Անոնց բոլորին յատուկ է փոքր ինչ անձուկ, չոր ու ցամաք ուտիլիտարիզմ (օգտապաշտութիւն) - հանգամանք մը՝ որ դրժ-

*) Եւ սակայն նա բնաւ զուրկ չէր գեղեցկագիտական ճաշակէ, ջերմ սիրահար էր մանաւանդ բնութեան գեղեցկութիւններու... Խոշոր դէմքերու մէջ հազուագիտ չեն այդ կարգի մեծ հակասութիւններ: Ուրիշները դեռ պիտի տեսնանք յետագային:

ուարուլթեամբ կը պատշաճի մեր հանգուցեալ ընկերներու բարձրասլաց իղէալիզմին հետ...

Գրիգոր Արծրունին ալ նոյն մտայնութեան թարգման մըն էր, ան ալ կ'ըսէր, թո՛ղ իւրաքանչիւրը գրէ, ինչպէս կ'ուզէ... թէկուզ ամենագոեհիկ լեզուով ու ոճով:

Ինքն ալ արդէն այդպէս կ'ընէր: Գրական ճաշակի լիակատար բացակայութիւն: Եւ այսօր իւրաքանչիւր մէկը, որ քիչ թէ շատ լեզուական երաժշտութիւնն ունի, չի կարող կարդալ Արծրունիի հարիւրաւոր յօդուածները առանց ներվային ցընցումներու:

Անտարբեր էր դէպի խօսելու արուեստը եւ Ռոստոմ: 1907-ի Օգոստոսին շարք մը ընկերներով Շտուտգարտ էինք - Միջազգային ընկերվարական համագումարին: Եկած էր եւ Ռոստոմ: Մնաց քանի մ'օր եւ համագումարի աշխատանքներու կէսին մեկնեցաւ: Ընկերները կը յորդորէին, որ յետաձգէ իր մեկնումը յաջորդ օրուան, անգամ մը լսելու համար Ժօռէսին, որը այդ օրն իսկ պիտի արտասանէր իր գեղեցկագոյն ճառերէն մէկը, ամենահրատապ խնդրի մը շուրջ, ընդդէմ Բէբէլի, Ֆօլլմարի եւ ամբողջ գերման սոցիալ-դեմոկրատական տակտիկի՝ յատկապէս միլիտարիզմի եւ պատերազմի նկրատմամբ:

Ժօռէս գուցէ միակն էր Եւրոպայի համբաւաւոր հռետորդներու մէջ, որ գիտէր հաւասար ոյժով խօսիլ մարդկանց սրտին ու ուղեղին եւ որու պերճախօսութեան թռիչքները յուզմունքի փոթորիկ կը հանէին պարիզեան ամենէն բարձր ու դժուարահաճ մտաւորական լսարաններու մէջ, ուր կը բազմէին Անատօլ Ֆրանսներ տ Սէնիօբօսներ: Քանի՜ քանիսը օտար երկիրներէ Պարիզ կու գային յատկապէս

Ժօռէսը տեսնալու եւ անոր ձայնին ունկնդրելու: Ռոստոմ չէր տեսած աշխարհահռչակ թրիքունը, եւ մեկնելու համար աճապարելու պէտք ալ չունէր: Լաւ չեմ յիշեր, թէ ինչ պատասխանեց ընկերներու յորդորներուն՝ օր մըն ալ մնալու: Հեգնական խօսք մըն էր, որ կ'ուզէր ըսել»

–«Թողէ՛ք հոսհոսովիւնները»...

*
* * *

Վերադառնանք Զաարեանին:

Նման թերովիւնները, վերջ ի վերջոյ, երկրորդական կարեւորովիւն միայն ունին: Էականն այն է, որ մեր ընկերոջ քարոզչութեան մէջ, թէ հրապարակային բազմամարդ լսարաններում եւ թէ «ստորերկրեայ» նկուղներում, փոքրաթիւ ընկերներու առաջ, երբեք չէիք նշմարեր կեղծ, արուեստական շեշտեր, երբեք նա չէր թագցներ, չէր վարագուրեր իրականովիւնը յանուն «ազիտացիական» նպատակներու... Եւ նա գիտէր հրապուրել ունկնդիրները իր բացարձակ անկեղծութեամբ, ճշմարտախօս լեզուով, իր անպաճոյճ ձեւերով եւ միշտ հիւստի, բովանդակալի պատմովիւններով:

Այդ գծերն է, որ ես խորին հաճոյքով կը դիտէի մեր կարճատեւ պտոյտի ընթացքին, կովկասեան հանքային ջրերում: Միմօն կը խօսէր ունկնդիրներուն եւ կարծէք կը վիճաբանէր ինքն իրեն հետ: Կը խօսէր հայ դատի մասին եւ հայկական շարժման մասին: Մխիթարական ոչինչ կար... Եւ նա իր նրբագոյն խղճի թելադրութեամբ, երբեմն կարծէք նոյնիսկ կը խտացնէր մովթ գոյները, վա-

խենալով մի գուցէ կեղծէ իրականութիւնը եւ խաբէ ունկնդիրները: Կ'ըսէր եւ լաւը եւ վատը, կը ցուցադրէր ե՛լ լոյսերը ե՛լ ստուերները, շեշտելով, այնուամենայնիւ, կոռուի անողոք անհրաժեշտութիւնը, վասնզի – այս միտքը յաճախ կը կրկնէր Սիմոն, որպէս իր խորունկ համոզումը – հաւատացած էր, որ կռուիլը դարձեալ վերջ ի վերջոյ աւելի արդիւնաւէտ է, աւելի օգտակար, յամենայն դէպս նուազ աւերիչ ու կորստաբեր, քան չկռուիլը, հաւատացած էր, որ զինքը հարուածող չարիքներուն դիմադրելով, հայ ժողովուրդը շատ աւելի քիչ գոհեր կուտար, քան չդիմադրելով ու գետնատարած համակերպելով...

Սիմոն չէր սիրեր սին յոյսերով ու պատրանքներով կերակրել իր լսարանները: Այդ անվախ մարդը մէկ վախ միայն ունէր – արատաւորել ճշմարտութիւնը: Ուստի յաճախ կը տեսնէիք նրան՝ թեզն ու անտիթեզը, դրութիւնն ու հակադրութիւնը, միաժամանակ պաշտպանելիս: Կ'արծարծէր միտք մը ամենայն եռանդով, բայց եւ քիչ յետոյ, երկիւղ կրելով որ այդ միտքը իսկական ճշմարտութիւնը չէ, ինքն իսկ կը մտնէր հակաճառողի դերին մէջ, կը ցուցադրէր իր թեզին անպատեհութիւնները, կարծէք կամենալով ազատ ձգել ունկնդիրները – ընտրելու:

Կը յիշեմ իր մէկ վրդովուած բացականչութիւնը օր մը ժընեռամ, երիտասարդ ընկերներու առջեւ, Քրիստափորի ներկայութեամբ (1903 թ.):

– «Փափեր*) չկա՞ն մեր մէջ... Մենք անսխալականներ չե՞նք»:

Դօզմերու երկրպագու չէր, ոչ ալ կուսակցա-

*) Պապեր (Հոտմի)

կան մոլեռանդութեան, աղանդականութեան սիրահար: Սկեպտիկ, քննադատական ոգին մշտապէս կը գործէր անոր արթուն գիտակցութեան մէջ: Եւ որ մը սուր ու որոշ կերպով դրաւ հարցը. «Արդեօք Դաշնակցութեան ոյժերէն վեր չէ՞ ձեռնարկուած գործը»...

Արդեօք շիտա՞կ ճամբան բռնած է հայ յեղափոխական շարժումը...

Հարցը դրաւ բաց ու անկեղծ, Թիֆլիզի հայ հասարակութեան առջեւ: 1899-ին էր, համատարած ունեցիկի ու յուսահատութեան օրերուն, յուսախաբութիւն, որ ծնունդ էր մեր կրած աղէտներու, աղէտներ, որ ծնունդ էին Լօբանովեան քաղաքականութեան:

Մարմինը Սիմոնի նախաձեռնութեամբ*) խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ ականաւոր հայ գրողներն ու հասարակական գործիչները, զանազան հոսանքներու պատկանող: Օրակարգի նիւթը կ'ամփոփուէր մօտաւորապէս վերոյիշեալ հարցումներու մէջ:

Այդ արտակարգ, «զաւարեանական» ժեսթը երկարօրէն կը քննէ ու կը քաշքշէ Լէօն իր վերջին «պատմական» աշխատութեան մէջ**), զոր մանրամասնօրէն մենք քննեցինք նախ անցեալ տարուան «Հայրենիք»ում:

Ըստ Լէօի, Սիմոն իբր թէ ինքնագլուխ առաջարկած է վերոյիշեալ ժողովներու մէջ՝ պատուել Դաշնակցութեան ծրագիրը, լուծել կուսակցութիւնը եւ գործը յանձնել ամբողջապէս հայ բուրժուա-

*) Քրիստափոր արդէն փոխադրուած էր Եւրոպա:

***) «Անցեալից»:

զիայի ձեռքը, գործի գլուխը դնելով Աբգար Յովհաննիսեանի եւ նմաններուն:

Մեր ընկեր «Հայր Աբրահամը» (Աւետիք Սահակեան), որ էն սկզբից եղել է դէպքերու եւ աշխատանքներու կենտրոնին մէջ, իբրեւ մտերմագոյն զինակից Քրիստափորի ու Զաւարեանի եւ որ անընդհատ տասնեակ տարիներ ապրել է Դաշնակցութեան մեծ դրաման մինչեւ անկախ Հայաստանի կառուցումը, մինչեւ Հայոց պարլամենտի բացումը, որուն նա կը նախագահէր,- մինչեւ բոլշեւիկեան զուլումը, որմէ յետոյ հազարաւոր ուրիշ փախստականներու հետ ապաստան գտաւ Պարսկաստանում, - մեր աւագ ընկեր Հայր Աբրահամը հետեւեալը կը գրէ ինձի Թարիզէն: Լէօի ակնարկներուն եւ յետ-կոտորածեան արտասուելի օրերու մասին: Նիւթը շահեկան լինելով, նամակի այդ հատուածը կը բերեմ ամբողջութեամբ:

-«...Խոստովանում եմ, մեր բարեկամ Լէօից չէի սպասում այդպիսի վարկաբեկիչ գրուածք, ինչպէս երեսում է, նոր են մարդուն խելքի բերել... Տասնեակ տարիներ այդ ասարդու հետ եղել ենք լաբարեկամներ եւ չեմ յիշում, թէ երբ եւ իցէ ժողովներում, մտերիմ խօսակցութեան ժամանակ կամ թերթում բացասական վերաբերմունք ցոյց տար դէպի ազատագրական շարժումը եւ մասնատրապէս դէպի մեր գործունէութիւնը: Ընդհակառակն, շարունակ համակրանք եւ յարգանք եմ տեսել նրա կողմից... Հերոստրատին արժանի գործ է կատարել Լէօն...

«Սիմոնի մասին նրա գրածը թիրիմացութիւն է եւ նախամտածուած բան է: Պէտք է ասել, որ մեծ կոտորածներից յետոյ*) մենք մնացել էինք մենակ

*) 1896 թուականէն ի վեր, քանի մի տարի:

... Եւ օր ցերեկով լապտերը ձեռներիս մարդ էինք փնտռում, որ մեզ հետ աշխատի: Յիշում եմ այդ սուսկալի օրերը, մենք շատ էինք ընկճուած եւ շարունակ խորհրդակցում էինք, թէ ինչպէս կենդանացնենք հասարակական տրամադրութիւնը: Ծրագիրը փոփոխելու մասին կամ կուսակցութիւնը «քեարվանսարա» դարձնելու մասին, ի հարկէ, խօսք չէր կարող լինել: Գուցէ խօսակցութեան ժամանակ Սիմէոնը Առաքելին*) ցանկութիւն յայտնած լինի, որ Մշակականներից աւելի ազդեցիկը որոշ աշխատանքներ վերցնի իր վրայ...

«Այդ ժամանակ Խրիմեան Հայրիկը եկած էր Թիֆլիզ: Մենք գնացինք նորան այցելութեան եւ մեր խօսակցութիւնը պտտում էր կոտորածների շուրջը: Հայրիկը հանգիստ էր, ինչպէս ծով: Թրտում էր, թէ նորա համար առանձին բան չէր պատահել եւ աւելի համոզուեցի, երբ նա իրեն յատուկ պատկերաւոր ոճով իր կարծիքը յայտնեց կոտորածների մասին: Գիտէ՞ք, ասաց նա, մեր ժողովուրդը կարելի է ոչխարներու հօտի մը նմանցնել. մինչեւ օրս գալերը հատիկ-հատիկ կը պատռտէին ոչխարները եւ ատ կ'անցնէր աննկատելի ուրիշներու համար: Իսկ այժմ ամբողջ աշխարհը կը տեսնայ ու կը հասկնայ Հայաստանի մէջ կատարուող անցքերը...»:

*
* * *

Թիֆլիզի մէջ ազատ ժամերուն Սիմոն կը զբաղուէր եւ հրապարակագրութեամբ: Երբեմն-

*) Լէօին

երբեմն յօդուածներ կը գետեղէր «Մուրճ»ի եւ «Մըշակ»ի մէջ: Կը գրէր սովորաբար նոյն ցաւոտ նիւթերու շուրջ – հողի, գիւղացու, հարկային սիւտեմի եւայլն – որոնց մասին կը ճառեն եւ իր ըստուար ուսերէն աշխատութիւնները: Խորապէս դեմոկրատ, ռամկավար էր իր աշխարհահայեցողութեամբ – ինչպէս եւ բովանդակ կենցաղով – եւ այդ դեմոկրատիզմը կը մօտենար ընկերվարութեան, երբեմն նոյնիսկ անիշխանական վարդապետութեան:

Ընկերային խնդիրը խիստ մօտ էր անոր սրտին եւ սիրով կ'արժարժէր այն,– թէկուզ եւ տարտամ, ամպամած ձեւով – ցենզուրական կապանքներու մէջ դեգերող հայ պարբերական մամուլի մէջ:

Ահա յօդուած մը, «Հարկերը Անդրկովկասում» խորագրով «Մուրճ» ամսագրի 1901 թ., Թիւ 10-ի մէջ:

Նկարագրելէ յետոյ հարկային ճնշող դրութիւնը եւ ժողովրդի ընդհանուր անմխիթար վիճակը, Զաւարեան կը գրէ հետեւեալ ուշագրաւ տողերը, որոնց մէջ մասամբ կ'ամփոփուի իր ռամկավար-ընկերվարական հաւատամքը.

–«Թէեւ սոցիալական մեծխնդրի լուծումը դեռ եւս իր սկզբնական շրջանի մէջ է, այնուամենայնիւ, հիմա էլ պարզ է, որ ապագայում աւելի արդարացի հասարակական կարգեր ստեղծելու համար անհրաժեշտ է բարեփոխել ներկայ անարդար կացութեան զանազան ճիւղերը: Ստեղծել ընտրողական եւ հաւասարութեան սկզբունքի հիմնած քաղաքական կարգեր, տարածել կրթութիւնը ժողովրդի բոլոր խւերում եւայլն...

«Մեր գիւղերում գոյութիւն ունեցող հարկային ձեւի բարեկարգութիւնը շատ աւելի մեծ եւ կա-

րետր է ժողովրդի համար, քան մեր գրականութիւնը զբաղեցնող այլ եւ այլ հարցեր»...

Կապիտալիզմի հարստահարութեանց ու կեղեքումներու մասին շարք մը յօդուածներ կը գտնէք 1892 թուականի «Մշակ»ի մէջ, Ս. Զ. ստորագրութեամբ, յօդուածներ՝ որ, անտարակոյս, կը պատկանին մեր ընկերոջ գրչին: Անոր ոճն է:

Ահա «Մշակ» թիւ 123-ի մէջ յօդուած մը, «Կին-Մշակներ» վերնագրով: Խօսքը թիրքահայ կին պանդուխտներու մասին է... 15-16 տարեկան աղջիկներ, որոնք կ'աշխատէին գործարաններու մէջ «տղայի շորեր հագած»...

Միմօն կը գրէր,

«Հայ կինը, օճախը պաշտպանելու, երեխաներին մեծացնելու, գուրգուրալու տեղ, դառնում է ծառայ զանազան աղաների, դառնում է մշակ հարուստներու գրպանը լցնելու համար»...

Հեղինակը կ'ողբայ «սոսկալի երեւոյթը», աւելի եւս՝ զայն դարմանելու անկարողութիւնը:

Ահա ուրիշ յօդուած մը պանդխտութեան շուրջը, թիւ 125ի մէջ. «Մինչեւ օրս, կ'ըսէ, հայ մամուլը գաղթականութեան երեւոյթի մակերեւոյթից է անցել առանց քննելու մայր-պատճառը» (խօսքը կովկասահայոց պանդխտութեան մասին է):

(Մ. Վ.)

«Կարծես մեզ համար չկայ այն բնական, հասարակական կեանքի օրէնքը, թէ որեւէ երեւոյթի դէմ մաքառելու համար հարկաւոր է գիտենալ այդ երեւոյթն ստեղծող ու պահպանող պատճառները, հարկաւոր է այդ պատճառները փոխել, ոչնչացրնել»:

Պատճառներէն մինը, կ'ըսէ, հայու բնաւորութեան մէջ է.

«Սովորութիւնը դէպի շարժական, թափառական կեանքը՝ որը արմատ է գտել հայի բնատրութեան մէջ, մեր ազգի պատմութեան սկզբից ի վեր»...

Սակայն, այդ եւ շարք մ'ուրիշ պատճառները երկրորդական են: Գլխաւորը, կ'ըսէ, սակաւահոգութիւնն է, հացի խնդիրն է:

«Այո, գաղթականութիւնը ստեղծող, պահպանող ու զարգացնող պատճառն այն ընդհանուր տրեսական նեղ դրութիւնն է, որի մէջ գտնուած է իր երկրում հայ ազգաբնակչութիւնը... Գաղթականութիւնը հետեանք է հայ ժողովրդի մէջ իշխող հողային, հարկային նեղ դրութեան»...

Յեղափոխական յօդուած մըն է, գրուած խիստ զգուշաւոր բառերով: Եւ ահա եզրակացութիւնը.

«Մինչեւ որ հողի մշակողը չլինի տէր իւր արդիւնքի*) մինչեւ որ ժողովրդի աճման համեմատ չմտնեն մեր մէջ եւ արդիւնաբերութեան նոր ձեւեր, մինչեւ որ հարկերը չբաժանուեն կարողութեան համեմատ, - գաղթականութիւնը չի թուանայ, չի վերանայ, իսկ հարիւր հազարաւոր մշակներին տրուած անկեղծ խորհուրդը՝ մնալ հայրենիքում՝ կը մնայ լոկ ինքնախաբէութիւն, կը լինի «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

Հող արդէն սոցիալիզմի ու դեմոկրատիզմի հիմնական գաղափարներն է որ կը շօշափէ երիտասարդ Զաւարեանը: Չենք կարծեր, թէ անկէ առաջ ոեւէ այլ հրապարակագիր այդքան որոշ ու համարձակօրէն եւ հրապարակաւ, մամուլի մէջ մատը դրած լինէր հայ ժողովրդական կեանքի ամենացատտ վէրքերուն վրայ: Ինքը «Մշակ»ի խմբագիրը,

*) Կ'ուզէ ըսել՝ վաստակի:

Գրիգոր Արծրունին, որ շարունակ հայ մտաւորականներուն հրահանգներ կ'արձակէր՝ «հետազօտեցէ՛ք, հետազօտեցէ՛ք»՝ նման տողեր չունի գրած իր թերթի էջերում...

Եւ Զաւարեան կը գրէր en connaissance de cause, որպէս իրագեկ մը, վասնզի, իբրեւ գիւղատնտես, կը չափչփէր գաւառները եւ մշտապէս կը շփուէր հայ աշխատատու զանգուածներուն հետ:

Իր ընկերային հաւատամքը Սիմոն պարզած է այն հաւաքականութեան մէջ, որ 1892-93-ին դրկրւեցաւ Ժընեւ Թիֆլիզի ընկերներու կողմէն եւ որ տպագրուեցաւ «Դրօշակ»ում Այբբէնը վերնագրով:

Անոր գաղափարը մարդկութեան արդարագոյն կարգերու, աշխատանքի գալոց տիրապետութեան մասին խտացուած է նաեւ Դաշնակցութեան նոր ծրագրի*) առաջին պարբերութեան մէջ: Այդ առաջին պարբերութիւնը, ինչպէս ընթերցողը կը տեսնէ, փոքր ինչ կղզիացած կը մնայ ամբողջէն, չի կապուիր յետագայ պարբերութիւններուն հետ կամ գէշ կը կապուի: Սիմոն մինչեւ վերջ պնդեց, որ այդ պարբերութիւնը այնուամենայնիւ, դրուի ծրագրի սկզբին, իբրեւ խիստ էական յօդուածիկ մը Դաշնակցութեան ընկերային-փիլիսոփայական աշխարհահայեացքի:

*) Կատակով «Լիւցերնի ծրագիր» անուանեցինք, վասնզի անոր տեսական մասը խմբագրուեցաւ Զուիցերիոյ Լիւցերն քաղաքի մէջ, Լունկեվիչ-Արարատսկիի, Ակնուիի եւ գրքոյքիս հեղինակի ձեռքով: Ընկերներէն մէկը հիւանդ գտնուելով այդ քաղաքին մէջ, ժողովն ալ հոն կայացաւ եւ տեւեց 4-5 օր (1907-ի ամառը): Ծրագրի հիմունքները քրււարկուած էին արդէն Վիեննայի համագումարին:

*
* * *

1901-ի վերջերուն Քրիստափոր ստիպուած եղաւ վերադառնալ Կովկաս «Փոթորիկ»ի գործերով եւ քիչ յետոյ ժընեւ եկաւ Ջաւարեան: Առաջին անգամը կուգար Եւրոպա: Ռուսական, բռնապետական դժոխքէն յետոյ՝ ազատ Արեւմուտքը անոր կը թուէր դրախտ մը...

1902-ի գարունն էր: Եւրոպայի հայ ուսանողութիւնը մեծ խանդավառութեան մէջ իր տարեկան համագումարն ունէր ժընեւում, մասնակցութեամբ Ակնունիի, Եղիշէ Թովչեանի, Մարգ. Ժամհարեանի, Սարգիս Մինասեանի, Ատոմ Շահէնի, Առանձարի, Աղասէրի, բժ. Հայրանեանի եւ բազմաթիւ այլ երիտասարդներու, այժմ ամէնքն ալ «ողբացեալ»...

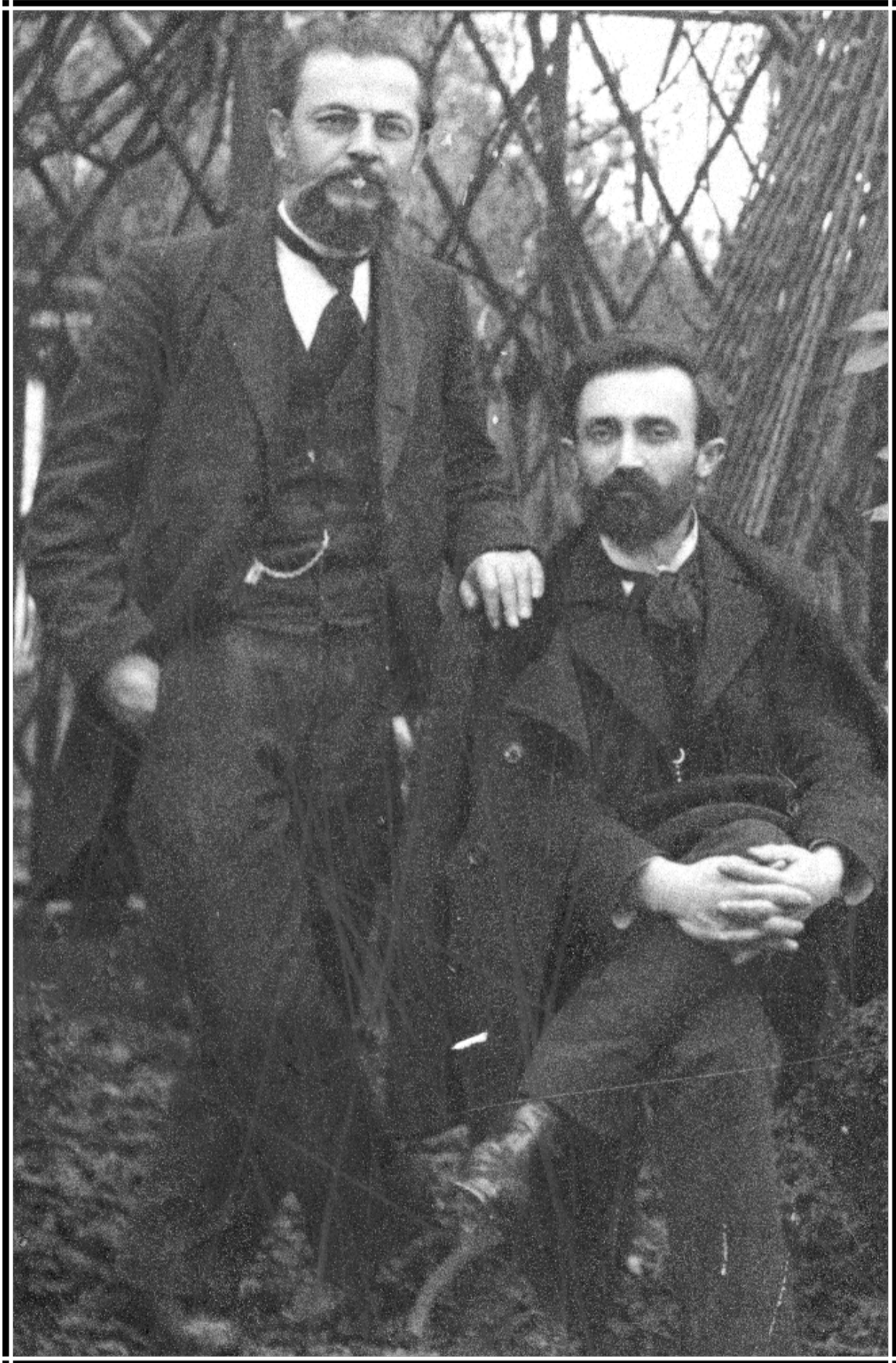
Լսելով, որ Ջաւարեան Բերլին հասեր է, ուսանող ընկերները սրտագին տողեր կ'ուղղեն, բարի գալուստ կը մաղթեն անոր: Եւ ահա պատասխանը – փակ քարտ մը Սիմոնէն – որ այն օրերէն փոշեթաթախ կը մնայ թղթերու մէջ: «Սիրելի ընկերներ,

Ձեր նամակները ինձ շատ ուրախացրին եւ նոյն իսկ յուզեցին... տողերի միջից զգացի ինչ տրամադրութիւն կը լինէր այդ տեղ. իմ կեանքում ես դեռ չեմ տեսած, որ 100 հոգի հայ ազատօրէն խօսեն եւ արտայայտեն իրենց զգացածը... Ունէի նոյնիսկ մի առաջարկութիւն ուսանողութեան... Ձեր խօսակցութիւնները հաւանական է վերաբերին երկիր գալու մտքին: Դրա մասին սա կարող եմ ասել, որ ինտելիգենտ մարդկանց ամենամեծ պակա-

սովթիւնը զգացում է Վանայ-Մշոյ շրջանում, որտեղից Գիսակը*) միշտ «խոհեմ», նուիրուած, եւ կարելիի չափ «փորձուած» ընկերներ է ուզում: 1-11/2 ամիս առաջ մենք խնդրած էինք նրանց Շամից գալ Անդրանիկի եւ միւսների մօտերքը, որպէսզի եկող զարնան սպասուելիք ընդհարումների ժամանակ կարողանան տեղացիներին համախմբել, հաշտեցնել եւ լուրջ դիմադրովթիւն ցոյց տալ տաճիկների յարձակումը դէպքում:

«Եթէ դրովթիւնը փոխուած չէ, նուիրուած ոյժերը շատ կարեւոր կը լինեն»...

*) Վարդգէս

ՔՐ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆ

«Դրօշակ»ի Տան պարտեզին մեջ

IV

ԺՐՆԵՒԻ ՄԷՋ

Եկաւ ժրնեւ: Երեք եղանք խբագրութեան եւ Արեւմտեան Բիւրոյի շուրջը. ինքը, Ակնունի եւ ես: Միմոն չէր սիրեր Ակնունին. եւ այդ զգացումը փոխադարձ էր: Բնատրութիւնները իրարու չէին բռներ. հին պատմութիւն մըն էր... Կարծեմ երկար տարիներ չէին խօսած Թիֆլիզի մէջ:

Միմոն ջէնտլմէն եղաւ: Տեսնելով, որ իր գալէն ի վեր Ակնունի ոտք չէր դներ խմբագրատան շէմքին, ինքն անոր այցի գնաց: Պէտք չէր, որ գործը տուժէր անձնական հակակրօններու պատճառով... Երկուքը մենակ դժուար թէ կարողանային գործակցել՝ թերթի եւ Բիւրոյի շուրջ. կատարեալ հակոտնեաներ էին: Երրորդի ներկայութիւնը փոքր ինչ կը տաքցնէր խմբագրատան մթնոլորտը, եւ առաւել՝ որ այդ երրորդը լաազոյն զգացումներ ունէր երկուքի ալ հանդէպ:

Այդպէս աշխատեցանք մէկ ու կէս տարի եւ աւելի: Ոչ մի բախում հակոտնեաներու միջեւ: Երկուքն ալ օրինակելի կեցուածք ունէին... «Գործը» – ամէն բանէ վեր... Խաչատուրը, հակառակ իր ներվային տկարութեան, աննման էր ընկերային յարաբերութիւններու մէջ, իբրեւ պաղարիւնութիւն եւ իբրեւ տակտ:

Խաչատուրն ալ ջէնտլմէն մըն էր, ոչ պակաս, քան Միմոնը: Միայն Խաչատուրի ջէնտլեմնութիւնը աւելի, այսպէս ասած, ուղեղային էր, արդիւնք երկարատեւ ինքնակրթութեան եւ կրած ազդեցու-

Թիւններու: Նրա մէջ խիստ շեշտուած էր ընդօրինակման, նմանողութեան բնազդը: Քսան տարեկան հասակէն ընկնելով Գրիգոր Արծրունու գաղափարային արհեստանոցը, նա ուժգնօրէն կրեր էր վարպետի ազդեցութիւնը, որու համար ճշմարիտ պաշտամունք մ'ունէր: Իսկ Արծրունին բնաւորութեան շատ կողմերով երոպացի մըն էր:

Տարբեր խմորէ կ'առաջանար Սիմոնի ջէնտլմէնութիւնը: Ան աւելի բնատուր էր, ինքնայորդոր, ինքնաձին, ինչպէս շարք մը այլ յատկութիւնները: Չեմ կարծեր, թէ Սիմոն երբեւ իցէ ուժգնօրէն ենթարկուած լինէր որեւէ ազդեցութեան: Չեմ կարծեր, թէ արտաքին ազդեցութիւնները, նմանողութիւնը, ընդօրինակումը վճռական դեր ունեցած են անոր բարոյական դէմքի կազմաւորման պրօցէսին մէջ: Յայտնի է, որ դաստիարակութիւնը, ազդեցութիւնները կը փոփոխեն, կը յեղաշրջեն առաւելապէս միջակ դէմքերը: Անոնք վճռական չեն ուժեղ, շեշտուած անհատականութիւններու հանդէպ, որոնք հարուստ են կամ դրական ու ստեղծագործող, կամ թէ բացասական, ոճրային ու աւերիչ բնազդներով... Այդպիսիները կը մշակեն ու կը դարբենեն իրենց վարքագիծը անկախօրէն, առանց երնթարկուելու ուրիշներուն:

*

* *

Սիմոն առհասարակ յայտնի էր, որպէս կոռուզան բնաւորութիւն: Բայց ես տեսեր եմ զինքը մէկ երկու անգամ հաշտարարի գեղեցիկ դերում:

Իր նախաձեռնութեամբ գումարուեր էր 1902ին Ժընեւի մէջ կուսակցական խորհրդաժողով՝ քանի

մը ազատ վայրերու կենտրոնական կոմիտէներու, (Բալկաններէն եկած էր Վարդ Պատրիկեան, Վարդո):

Տաք վիճաբանութիւններու ընթացքին երիտասարդ Գույումջեան*) ծանր վիրաւորանք հասցրեց Ակնունիին: Վերջինը մեծութեամբ տարաւ հարուածը եւ չպատասխանեց տաքարին երիտասարդին: Բայց Սիմոն չգոհացաւ ատով: Շատ կը սիրէր Առանձարը եւ չէր սիրեր Ակնունիին: Սակայն արդարութիւնը վերջինի կողմն էր: Պէտք էր պատժել անիրաւ կողմը եւ յարգել տալ ընկերոջ մարդկային արժանապատուութիւնը:

Պահանջեց, որ ժողովը դադրեցնէ աշխատանքները եւ դատէ Գույումջեանը: Ինքն իսկ ստանձնեց դատախազի դերը եւ հիանալի էր այդ դերին մէջ: Գույումջեան արտակարգ յամառութեան տէր մարդ մըն էր: Երկու օր շարունակ Սիմոն կը տեղարիր յորդորները, խրատներն ու սաստումները. ի վերջոյ ստիպեց ներողութիւն խնդրել Ակնունիէն: Եւ ժողովի կանոնաւոր ընթացքը վերականգնեցաւ:

Փրնետամ Զաւարեան ամենայն բարեխղճութեամբ կը կատարէր իր խմբագրական եւ բիւրոյական պարտաւորութիւնները: Կը գրէր, կը թղթակցէր մարմիններու հետ, չէր խուսափեր ոչ մի սեւ աշխատանքէ. թերթի ու գրքերի առաքումներն անգամ յաճախ իր ձեռքով կը կատարէր եւ միանգամայն – ժամանակի, վայրկեաններու ապշեցուցիչ խնայողութեամբ մը – կը հետեւէր համալսարանական ամէն տեսակ դասախօսութիւններու, կը հետե-

*) Որ «Առանձար» կեղծանունով կարճ ժամանակ փայլեց հայ գրական հորիզոնի վրայ երգիծական շնորհալի գրուածքներով a la Պարոնեան:

ւէր պատանեկան եռանդով ու անդադար կը կարդար, նօթեր կ'առնէր, կ'ուսումնասիրէր: Միաժամանակ չէր մոռնար եւ իր աւանդական, քարոզչական գործը. կ'ատենախօսէր հայ ուսանողներու հոծ համախմբումներու մէջ, ազգային պէս-պէս խնդիրներու շուրջ. իսկ աւելի յաճախ, ամէն կիրակի ուսանողները կը հրաւիրէր իրեն հետ պտոյտ մը ընել Փրնեւի շրջակայքում, բնութեան ծոցում, կը մշակէր տղաները մտերմական զրոյցներու մէջ, կը պատրաստէր զանոնք հայ դատի համար:

Հրատարակեց եւ «Դրօշակ»ի մէջ քանի մը խմբագրականներ:

*
* *

1903-ի ամառը Քրիստափոր վերադարձաւ Փրնեւ, «Փոթորիկ»ի գործը յաջողութեամբ պսակելէ յետոյ:

Կովկասահայ բուրժուազիան՝ յեղափոխական Նեմեզիդայի վախէն, կը բերէր այժմ իր առատ «տուրքը» Դաշնակցութեան դրամարկղին: Այժմ, վերջապէս, Քրիստափոր շունչ առաւ: Այժմ արդէն կարելի էր դուրս գալ մանր «կուստարնի» ձեռնարկներու շրջանէն եւ ձեռք զարնել խոշոր գործերու... Աշնան վերջերը երկու պարագլուխները մեկնեցան Փրնեւէն դէպի Բալկանները: Տեղի ունեցաւ Սոֆիայի համագումարը, Դաշնակցութեան ամենէն փոթորկալից Ընդհանուր Ժողովներէն մինը:

Ինտրիզը – չափազանց, աւա՛ղ, մարդկային եւ մանաւանդ հայկական արատ մը – ծայր տրւած էր արդէն Քրիստափորի դէմ: Մէկ-երկու ընկեր, որոնցմէ մէկը նոյն վերոյիշեալ Վարդ-Պատ-

րիկեանը (յետագային սպաննուած կուսակացութեան դրամը վատնելուն համար) – գրած էին ժողովէն առաջ Վառնայի «Շարժում» թերթի մէջ քօղարկըւած ձեւով, վարկաբեկիչ յօդուածներ Քրիստափորի մասին, անուանելով զայն, «սիրող յեղափոխական», ակնարկելով, որ նա վախկոտ է, չուզեր երկիր մտնել, կը փախչէ վտանգներէ եւայլն...

Կարծես թէ «երկիր» մը չէր ցարական Հայաստանը, Կովկասը եւ կարծէք նուազ ոխքոտ ու վտանգաւոր էր «Փոթորիկ»ի գործը – Դաշնակցութեան ամենէն յանդուգն ձեռնարկներէն մին – որ Քրիստափոր տարաւ իր ուներու վրայ սքանչելի stratageme-ով, տաքտով ու արիութեամբ...

Ինտրիզը հիւսուած էր: Սիմոնն ալ անսպասելի կերպով եկաւ ջուր մաղելու, վերը յիշածս ընկերներու ջրաղացին: Նա մէկէն ի մէկ ժողովի ընթացքին սկսեց յուզուած ու բուռն կերպով պահանջել, որ Դաշնակցութեան պարագլուխները իրենք ալ գործեն բուն «երկրին մէջ» – այսինքն Թուրքիոյ մէջ–, իրենք ալ նետուին ամենավտանգաւոր ձեռնարկներու մէջ...

Հարկաւ, յետին ու չար մտքով չէր, որ Զաւարեան կը դնէր այդ անակնկալ պահանջը: Բայց սրխալ եւ աղէտաւոր պահանջ մը... Չեմ գիտեր, թէ ինչ ընթացք պիտի առնէր Իտալիոյ ազատագրական շարժումը, եթէ անցեալ դարու երեսնական թուականներուն իտալացի ռազմիկները պահանջէին, որ Մաձձինի մղէր իր դաւադրական քարոզը բուն իսկ «երկրին մէջ» – Իտալիայում – փոխանակ իր կենտրոնը հաստատելու Ֆրանսիոյ ազատ հողին վրայ – Մարսէլլի մէջ...

Արտաոտոց բան մըն էր Սիմոնի պահանջը. պատերազմի ատեն հրամանատարը չի նետուի կրակի

մէջ եւ չի գլխատի բանակը... Այդ բանը սակայն կատարուեց հայոց մէջ:

Չ'երկարենք: Սոֆիայի ժողովի հետեւանքն այն եղաւ, որ Քրիստափոր Միքայէլեանը մխրճուեցաւ երկրի դաւադրական, ումբային գործերու մէջ եւ ումբին ալ զոհ գնաց, ընդամէնը Սոֆիայի ժողովէն տարի մը յետոյ, ընդամէնը 47 տարեկան հասակին մէջ... Սպաննուեցաւ հայ ժողովրդի մեծագոյն կազմակերպիչ տաղանդը, Դաշնակցութեան ամենէն ներհուն, ամենէն հեռահայեաց ու հեռատես միտքը: Կուսակցութիւնը ասես մէկէն ի մէկ գլխատուեցաւ...

Եթէ անգամ Քրիստափոր ինքը որոշած լինէր դիմելու այդ յուսահատ քայլին եւ վաղաժամ կրտրելու իր թանկագին կեանքի թելը, ամբողջ կազմակերպութիւնը պէտք է ծառանար անոր դէմ, պէտք է ծառանար ամենէն առաջ ինքը Զաւարեանը: Բայց հայկական ազատամարտի եւ հայ ժողովրդի կոյր բախտէն՝ ոչ ոք չծառացաւ այդ կորստաբեր որոշման դէմ, ընդհակառակը, ոմանք հրահրեցին, ուրիշները համակերպեցան: Գիտակցութեան լիակատար մթագնումի (aberration) վայրկեան մըն էր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան մէջ...

Սիմոն նոյնպէս «երկիր» մտեր էր, մեր հինատուրց խմբապետ Վարդանի հետ: Բայց անոնց ուղեւորութիւնը Կիլիկիոյ մէջ լոկ քարոզչական, ուսումնասիրական պտոյտ մը եղաւ:

Ահա թէ ինչ կը գրէր ինձի Վարդանը Մանիսայէն*) 1913-ի վերջերուն, Սիմոնի մահուան գոյժը

*) Դերեկի, Շատախի, Ղարաբաղի ռազմիկը իր օրապահիկը կը վաստկէր ընկ. Սարըեանի գործարանին մէջ:

առնելէն յետոյ.

«Տասը տարի առաջ էր: Երկարատեւ թափա-
ռումներից ու տանջանքներից յետոյ, ինչպէս բու-
քից ազատուածը, մի տաքուկ սենեակի մէջ հան-
գիստ էի առնում: Քանի մը ընկերներ եկան մօտս.
մինը առաջարկում էր Սասուն գնալ, միւսը՝ Պարս-
կաստան, երրորդը մի այլ տեղ: Բայց ես բոլորովին
ուժասպառ էի եւ կ'ուզէի ժամանակաւորապէս
հանգստանալ: Մերժում էի ընկերներին: Բայց ա-
հա Սիմոնի նամակը.

«Հանգստանալու ժամանակը չէ, սիրելի՛ս,
պէտք է երթամ Կիլիկիա, դուն էլ պէտք է գաս ինձ
հետ»:

«Մերժել այլեւս չէի կարող - գրողը Սիմոնն
էր: Եկաւ, ինքն անձամբ եւ ես խօսք տուի:

«Նորէն տարագրի ցուպը ձեռքս առայ: Սիմոն
անչափ ոգեւորուած էր, բնաւ չէր հանգստանում,
անվերջ աշխատում էր: Ուր էլ լինէր - (Կիլիկիա-
յում) իսկոյն բարեկամների, ընկերների մի շրջան
կը կազմէր. կը մտնէր բոլոր խաւերի մէջ, այնքան
նա մատչելի էր: Ուր էլ գտնւէր, բոլոր տեղերի հետ
կապեր կը պահպանէր եւ ամէն վայրից տեղեկու-
թիւն կ'ունենար: Թղթակցութեան մէջ անսովոր ե-
ռանդ ունէր:

«Երկար պտոյտներից յետոյ Բէյրութ ենք. ապ-
րում ենք մի հիւրանոցում: Գնացել էի դուր-
սը պտտելու: Վերադառնում եմ եւ մտնում Սիմոնի
մօտ: Նրա դէմքը այլապէս է, մատները այրը-
րուած: Ի՞նչ է պատահել, հարցնում եմ... Պատաս-
խան չի տալիս: Նորից եմ հարցնում եւ նա հեռա-
գիրը դնում է առջեւ... Քրիստափորի մահուան
բօլթն էր: Երբ հեռագիրը կը ստանայ, ալքօօլի վը-
րայ թէյ կը պատրաստէ եղեր եւ սոսկումից ու շը-

փոթուելուց ձեռքերը կ'այրէ: Շատ արտասուելուց՝ դէմքի արտայայտութիւնը բոլորովին փոխւել էր»...

«Մի նոր գոյժ հասաւ, այս անգամ Կովկասից: Պայթել էր հայ-թաթարական ընդհարումը, որ մեզ երկուսիս էլ շշմեցրեց:

«Պէտք է վերադառնայի առժամապէս ժրնե: Սիմոն դեռ պիտի մնար: Յանձնեց ինձ մի քանի նուիրական իրեր՝ ժրնե բերելու համար: Հաւաքել էր իր կիլիկեան թափառումներու միջոցին: Սիմոնը – պաշտող, սիրահար հայկական բնութեան, նրա օղի, լեռների ու ջրերի... Ջէյթունի մէջէն անցնող Ջիհան գետի ջրից լցրել էր մի շիշ եւ պահել որպէս սրբութիւն: Մերսինի թէ Թարսուսի բանտարկեալներին այցելելով, ստացել էր նրանցից, իբրեւ յիշատակ, նրանց ձեռքի աշխատանք – վեց փայտէ գդալներ: Մի ինչ որ լեռից մի կտոր քար էր վերցրել եւ մի քանի ուրիշ մանր մունր բաներ, բոլոր էլ Կիլիկեան յիշատակներ: Յանձնեց ինձ, որ բերեմ ժրնե, «Դրօշակ»ի թանգարանի համար:

...«Անվերջ չարչարանքներից, հալածանքներից յետոյ, երբեք ես նրա բերնից չեմ լսել դժգոհութեան մի խօսք: Գուցէ Սիմոնը միակ լինի՝ այնքան անուշադիր դէպի իր սնունդը, հագուստը եւ այլ պէտքերը: Շատ էի կուռւմ, յանդիմանում, բայց նա ժպտում էր ու կարեւորութիւն չէր տալիս: Ժուժկալ էր մանաւանդ իր քարոզչական թափառումների ընթացքում: Կը մտնէի իր սենեակը. ահա նա յոգնած պառկելէ, ըստ սովորութեան կողքի վրայ եւ անբաժան շալը ուսերին: Ապա կը վերկենար ու թէյ կը պատրաստէր: Ծոծրակը կոտրած

մի թէյաման ունէր, արկղի մէջ՝ մի քիչ հաց ու պանիր կամ մի երկու հաւկիթ, մի թղթի մէջ՝ շաքար ու սուրճ կամ թէյ, ալքօօլի լամպան էլ քովը: ... Յիշողութիւնները առատ-առատ խմբում են ուղեղիս մէջ, սեղմում կոկորդա»...

ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Վրայ հասաւ ոտաական առաջին յեղափոխութիւնը: 1905-ի խանդավառ օրերն են... Զաւարեան Թիֆլիզ է:

Առաջին անգամը Դաշնակցութիւնը կը հիմնէր իր ազատ մամուլը երկրի մէջ: Հոն կը համախմբուէին բազմաթիւ ընկերներ, եկած արտասահմանէն: Դերերը կը բաշխուէին. որը թերթի խմբագիր, որը շրջիկ քարոզիչ, որը շարքեր կամզակերպող: Աշխատանքը կ'եռար եւ ոգետրութիւնը ընդհանուր էր, հակառակ հայ-թաթարական կոիւնքրուն, որ տակաւին կը շարունակուէին, բայց Դաշնակցութեան բոլոր հակահարուածներէն յետոյ հայ ժողովուրդը թեւե՛ր առեր էր եւ այլեւս վախ չունէր իր անգիտակից դրացիէն:

Այդ համատարած ոգետրութեան ու տենդային եռուզեռի մէջ, ուր իւրաքանչիւրը իր հրատապ աշխատանքն ունէր, մէկը մնացեր էր կղզիացած ու տրտում, լքուած ու անմխիթար... Ասես իսպառ յուսահատուեր ու ընկճուեր էր եւ անգամ կովկասահայոց ազատութեան նորածագ արեւը կարծէք ոչինչ չէր ըսեր անոր...

Սիմոնն էր: Այդ վիճակի մէջ գտայ զինքը, երբ 1905-ի ամառը թողի Ժընեւն ու «Դրօշակ»ը*) եւ ընկերներու հրաւերով գացի Թիֆլիզ:

Ո՞րք մնացեր էր մեծ ընկերոջ աղէտաւոր մա-

*) Հոն կը մնային Ակնունին, եւ մեր դժբախտ Յարութիւն Գալֆայեանը:

հէն յետոյ, խղճահարուլթեան տագնաօպ ունէր, որ ինքն ակամայ թերեւս պատճառ եղեր էր Քրիստափորի նահատակութեան իր անխոհեմ պահանջներով Սոֆիայի ժողովին մէջ (կային ընկերներ, որ կը շնջային այդ)... Այսպէս թէ այնպէս Սիմոն բոլորովին շմուածի պէս էր, ասեա ի սպառ խորտակուած: Գուցէ՞ ընկերներն ալ ամէնքն այլեւս նախկին ջերմութեամբ, խօնդաղատանքով, չէին շրջապատեր զինքը...

Խիստ զարմացուց ինձ իր մէկ յայտարարութիւնը ընկերական բազմամարդ ժողովի մը մէջ: Գումարուած էր ժողովը Բեթղեհէմեան փողոցի վրայ գտնուող Թաղէոսեաններու տան մէջ: Իմացայ, որ ի միջի այլ խնդիրներու, պիտի որոշուի իմ պաշտօնի հանգամանքը, իբրեւ նորեկ ընկերոջ: Կը կարծէի, թէ մենակ ես էի տակաւին գործի չլրծուած: Բայց ահա, յանկարծ, խնդիրը կարգադրուելէ յետոյ, Սիմոն խօսք կ'առնէ եւ դառնացած շեշտով մօտաւորապէս հետեւեալը կ'ըսէ.

-Ահա ամիսներ է, որ ես եկած եմ (Կիլիկիայէն) եւ մինչեւ օրս կազմակերպութիւնը չունեցաւ որեւէ ժողով, խորհրդակցութիւն՝ ինձի որեւէ գործի լծելու: Ուրախ եմ, որ վերջապէս կայացաւ այս ժողովը եւ կը յուսամ, թէ իմ անելիքն ալ պիտի որոշէք:

Արդարեւ, տեղեկացայ, որ Սիմոն կենդանի մասնակցութիւն չունէր գործերուն եւ անգամ ամիսներու ընթացքին ոչ մի այց ու քարոզչական պտոյտ չէր ըրած հայկական գաւառներու մէջ, ուրկէ հեռացած էր այնքան տարիներ եւ ուր այժմ նոր կեանք կը ծլէր, նոր եռանդ ու ոգետրութիւն:

Սիմոն չկար անգամ «Յառաջ» թերթի մէջ, որու շուրջը համախմբուեր էին սկզբներում բազմա-

Թիւ խմբագիր ու աշխատակիցներ:

Եւ հենց հոն էր, որ կը ձգտէր Սիմոն... Շուտով նա ինքը սուր կերպով դրաւ իր պահանջը ընկերներու առջեւ, թէ կ'ուզէ «Յառաջ»ի խմբագիրներէն մէկը լինել...

Այդ արդէն բոլորովին շուարեցուց ինձի: Շրարած էին եւ շատերը հին ու նոր ընկերներէն: Սկսուեց անախորժ վէճ մը, որ բաական ատեն թունաւորեց մեր թիֆլիզեան պայծառ մթնոլորտը:

Մեր մեծ ընկերոջ տարօրինակ ու ցաւեցնող վրիպումներէն մէկն էր այդ – վրիպումներ՝ որ պարտաւոր ենք արձանագրել, հաւատարիմ մեր ընդունած նշանաբանին, *de mortuis aut verum aut nihil...* «Մեռելի մասին կա՛մ ճշմարիտը կամ ոչինչ»... Նշանաբան մը, որ կիրառեցինք նաեւ Քրիստափորի կենդանագիրը գրելու ատեն: Իդէալ մարդը տակաւին չկայ ոչ մի ազգի մէջ, ամէն բան յարաբերական է եւ այդ վիրպումներն ու թերութիւնները չեն, որ կարող են նսեմացնել մեր մեծ ռահվիրաներու հոյակապ դէմքերը:

Խմբագրութիւնը արդէն իսկ բազմամարդ էր, Ահարոնեան, Խաժակ, Թոփչեան, Նազարեան, Վարանդեան: Ճիշդ է, ասոնց մէջ չկային գիւղատընտեսներ, քաջածանօթ երկրի տնտեսական պայմաններուն, բայց այդ պակասը կրնար լրացնել Սիմոնը դրսէն, աշխատակցութեամբ:

Ընկերները կ'ըսէին անոր.

–Քու տեղը օրաթերթի խմբագրատունը չէ, ուր պէտք են արագ գործող, դիւրին գրչի տէր ժուրնալիստներ – քո տեղը հրապարակն է, ժողո-

վուրդը, գնա՛ մշտապէս շփուիր անոր հետ, քարոզիր, կազմակերպիր շարքերը, զօրացրու կուսակցութիւնը նոր պայքարներու համար՝ ազատ Կովկասի մէջ...

Ոչինչ չէր ազդեր Սիմոնի վրայ. նա յամառօրէն առաջ կը տանէր իր պահանջը: Սուր հակառակութիւն մը պայթեցաւ, մասնաւորապէս իրեն ու Ահարոնեանի միջեւ, որը ոչ մի պայմանով չէր ուզեր տեսնալ Զաւարեանը խմբագրի պաշտօնում...

Պէտք եղաւ Հայր Աբրահամի հայրական միջամտութիւնը այդ անախորժ վէճը յարդարելու համար: Սիմոն մտաւ խմբագրութեան մէջ, մնաց քանի մը շաբաթ, ինքն իսկ համոզուեցաւ, որ իր տեղը չէր եւ հեռացաւ:

Զախող քայլ մըն էր, որ մեծ ցաւ պատճառեց մօտիկ ընկերներուն: Երբեք այդպիսի քայլ մը չէին ըներ Ռոստոմ, Քրիստափոր, Հայր Աբրահամ: Եւ շատերու համար առեղծուած մնաց Սիմոնի այդ յամառ ձգտումը դէպի «Յառաջ»ի խմբագրութիւնը:

Աթոռամոլութեան, սնափառութեան մասին խօսք չէր կարող լինել, ի հարկէ: Սիմոն պարզապէս մոլորութեան մէջ էր. ինչպէս վերը ըսինք, ան հաւատացած էր, որ ամէն գրագէտ մարդ կարող է գրել, որ գրելու արուեստը առանձին վարժութիւն չէր ալ պահանջեր: Ուստի կը խորհէր, որ «Յառաջ»ը իրեն համար լաւագոյն ամբիոնն է...

Միւս կողմէն, ան թերեւս կը նշմարէր «Յառաջ»ի խմբագիրներու կողմէն չկամութիւն ու անիրաւութիւն իր անձի նկատմամբ. եւ, ի հեճուկա այդ ընկերներու, կ'ուզէր ամէն գնով խմբագիր լինիլ...

*
* *

Շուտով ուրիշ պարագայի մը մէջ տարօրինակ դիրք մը բռնեց Սիմոնը: Հայ-թաթարական ընդհարումներու օրերն էին: Խմբապետ Տէր Աբրահամեան (կեղծանունով «Թոուցիկ») կը գործէր Ղարաբաղի մէջ, իբրեւ ընդհանուր հրամանատար Վարդանի օգնական եւ անոր ենթակայ: Այդ Թոուցիկը թոյլ տուեր էր իրեն Խոջալուի մօտերը տասնեակ մը խաղաղ, անզէն թուրք արաբաջիներ գերի վերցնել, իր զինուորներու ձեռքով, քաշել զանոնք անտառի խորքը եւ, ի տեղի պատանդ պահելու, զնդակահարել է զանոնք: Տէր Աբրահամեանի այդ «ժեսթը», որ պատիւ չէր բերեր իր քաջութեան եւ հակառակ էր կուսակցութեան որոշումներուն, բուն կերպով դատապարտուեցաւ նոյն իրեն Վարդանի կողմէն, որը զայն հեռացուց գործունէութեան վերոյիշեալ շրջանէն:

Տէր Աբրահամեանի այդ ժեսթին իբրեւ պատասխան, քանի մ'օր յետոյ Աղղամի թուրքերը գերի վերցուցին Եվախ-Շուշի խճուղիով անցնող հարիւրի չափ խաղաղ հայեր ու հայուհիներ եւ մեռցուցին:

Վարդանի ձեռքով պատժուած խմբապետը կուգայ Թիֆլիզ: Պատասխանատու ընկերները կրկնեցին անոր վերաբերմամբ դատապարտութեան վճիռը եւ մեն-մենակ Սիմոնն էր, որ ոչ միայն չդատապարտեց յանցաւորը, այլեւ իր պաշտպանութեան տակ առաւ զայն...

*
* *

1903-էն – 1905-ը տխուր, անփառունակ շըրջան մըն է մեր ընկերոջ երկարատե ու փառաւոր կառիէրի մէջ: Կարծէք իսպառ կորսնցուցեր էր հաասարակշիւր Քրիստափորի մահէն յետոյ եւ կենտրոնախոյս ու ձախորդ շարժումներ կ'ընէր, պաղեցնելով շարք մը ընկերներ:

Բայց 1906-ին Սիմոն Զաւարեանի հմայքը վերստին բարձրացա յաչս ամբողջ կովկասահայութեան: Գումարուեցաւ Խրիմեան Կաթողիկոսի հրաւերով Էջմիածնայ Կենտրոնական Ժողովը, տեսակ մը ռուսահայոց Սահմանադիր Ժողով, որու նախագահը ընտրուեցաւ միաձայն Սիմոն:

Այդ ընտրութիւնը, կուսակցական ընկերներու եւ չէզոք համակիրներու վստահութեան այդ քուէն վերակենդանացուց զինքը: Խանդավառութեան գագաթնակէտին էր: Եւ եղաւ սքանչելի նախագահ մը, տարաւ իր նուիրական ու պատասխանատու պաշտօնը, նուրբ տակտով, ձեռնհասութեամբ եւ արդարութեամբ: Բաական չէր այդ: Շուրջ 60 պատգամաւորներու մէջ ան եղաւ ամէնէն գործնական միտքը, իբրեւ քաջածանօթ ռուսահայոց տնտեսական-սոցիալական իրականութեան: Եւ մինչ շատերը մեզմէ – Դաշնակցական պատգամաւորներէս – զբաղուած էինք թէօրիաներու եւ ընդհանուր սկզբունքներու արծարծումով, ինքը նախագահը արտասանեց մաթիստրալ ճառ մը, որ հիւթեղ ատենախօսութիւն մըն էր մեր դպրոցներու եւ այլ հանրային, կուլտուրական հաստատութիւններու փոփոխման ու բարեշրջման մասին:

Կը քարոզէր արհեստագիտական դպրոցներ բանալ, տարրական ուսում մտցնել, տարրական գիտելիքներ տարածել ժողովրդի մէջ, փոխանակ մեծ թուով ուսանողներ պահելու համալսարաններում ու այլ բարձրագոյն դպրոցներում:

Մօտ երկու ժամ տեւեց ատենախօսութիւնը բազմամարդ ժողովի խորունկ ու յարգալիր լուծեան մէջ: Երկար ծափահարուեցաւ եւ, իբրեւ բանախօս, իբրեւ նախագահ, արժանացաւ ամբողջ ժրժողովի, նաեւ փոքրաթիւ հակառակորդներու մեծարանքին, ստացաւ եզակի դիրք մը կովկասահայութեան մէջ:

Եւ երբեք, սակայն, լոյսի շլացուցիչ ճաճանչները չկուրացուցին անոր պայծառ ու շիտակ տեսողութիւնը, երբեք ամենափայլուն դիրքերն ու աջողութիւնները չկարողացան խախտել անոր համեստութիւնը: Անցաւ փառքի գինովութիւնը – եւ Սիմոն նոյն վաղեմի դէրվիշն էր: Երբեք ցուցամոլութեան ունէ ստուեր, երբեք սնապարծ ամբարտաւանութեան ունէ ժեստ:

VI

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐ ՀԱՀԱՅԵԱՑՔԸ

Կարդացէք յօդուածներու եւ խանդավառ ներբողներու այն անվերջ շարանը, որ լոյս տեսաւ անոր մահուան առթիւ արեւելահայ եւ արեւմտահայ մամուլի մէջ: Ամէնքը սրտառուչ ջերմեռանդութեամբ մը կը դրուատեն մեր թանկագին ննջեցեալի բարոյական առաքինութիւնները:

Սիմոն Զաւարեան արտակարգ դէմք մըն էր նաեւ իր ինքնատիպ մտակազմով, իր ուժեղ իմացականութեամբ եւ իր գիտական պաշարով: Բայց անոր հիացողները կը ծանրանան մանաւանդ անոր բարոյական գծերուն վրայ, կը հռչակեն անոր պարզութիւնն ու մաքրութիւնը, անաղարտ շիտակութիւնն ու անսահման անձնուիրութիւնը:

Հասկանալի է թէ ինչու... Ժողովուրդը իրեն մօտեցող գործիչներու մէջ ամենէն առաջ բարոյական արժէքներ կը փնտոէ եւ եթէ չկան անոնք – ոչ մէկ խելք ու իմացականութիւն չի կրնար շահիլ ժողովրդի սիրտը: Կը շահէ գուցէ ժամանակաւորապէս, բայց ոչ երբեք յարատեւօրէն: Ժողովուրդը կը սիրէ միայն իր դատին հաւատարիմ անձնուրացները...

Բարոյականի այդ նախընտրութիւնը մտաւորի առաջ՝ բնական է եւ կրթուած, մտաւորական տարրերն ալ կը մատնեն նոյն նախասիրութիւնը: Մարդանհատը այնքան աւելի արժէք կը ստանայ իր շըրջապատի աչքում, այնքան աւելի կը բարձրանայ

հասարակական ճշմարիտ արժեքներու սանդուխին վրայ, այնքան աւելի կը շահէ յարգանք ու համակրանք, որքան աւելի շեշտուին անոր մէջ այդ բարոյական, քաղաքացիական առաքինութիւնները: Առանց ատոնց՝ չկայ նոյնիսկ ճշմարիտ մտաւորական մը:

Բարոյական արժեքները եւ առաւել բարձր են՝ որ մարդ-քաղաքացի ձեռք կը բերէ զանոնք ոչ իբրեւ բնութեան պարգեւ – ինչպէս մտաւոր ընդունակութիւնները, տրամաբանելու ոյժը, իմացականութիւնը – այլ կը վաստըկէ առաւելապէս ինքնամշակմամբ, ինքնադաստիարակութեամբ, անդու ու դժուարին ճիգերով, մաքառելով ժամանակի ու միջավայրի յարուցած անհամար արգելքներուն դէմ: Այդպիսի անհատը մարդ մըն է, բառիս ճշմարիտ, վեհագոյն իմաստով:

Դիւրին բան մը չէ՝ մարդ լինել – մանաւանդ մեր հայկական միջավայրում: Զաւարեանը – նրպաստաւորուած, անշուշտ, իր առողջ ու բնատուր հակումներէն – ինքն էր մշակեր իր բարոյական անձնատրուածիւնը, ինքն էր ձուլեր իր քաղաքացիական պատկերը, եւ նա մէկն էր այն սակաւթիւ ընտրեալներէն որ կրնար ըսել հպարտութեամբ.

– «Homo sum!» «Ես մարդ եմ»...

Եւ վա՛յ անոր, որ կը դիտէր այդ անձնատրուածիւնը եւ կը փորձէր ստուեր ձգել այդ անբիծ պատկերի վրայ: Խոնարհ, յիսուսեան կերպարանքը կը փոթորկուէր խօլ կրքով մը, աչքերը կը փայլատակէին եւ վտիտ մարմինը կը ծառանար հակառակորդի դէմ՝ ահեղ ու անողոր:

Մաքրութիւնը, շիտակութիւնը եւ նման առաքինութիւնները դեռ բաւական չեն՝ գաղափարական

մարտնչողի կառիէրը ստեղծագործելու համար: Պէտք է եւ բնաւորութիւն, նկարագիր: Պէտք են քաղաքացիական առաքինութիւններ, կամքի ոյժ, մտքի ու գործողութեան անկախութիւն, արիութիւն ու խիզախութիւն: Հերոսը, ռահվիրան ոչ միայն գիտէ տառապել ժողովրդական ցաւերով ոչ միայն իր ջինջ հոգու խորքերում, կ'ատէ ամէն ճրնջում ու բռնութիւն, այլեւ ընդունակ է ծառանալ բռնաւոր ոյժերու դէմ, առանց հաշուի առնելու իր անձի համար գալիք վտանգները:

Միմոն դարձաւ յեղափոխական իր անհանգիստ ու հրեղէն խառնուածքի ուժով, այլեւ իր ուրոյն դատողութեամբ, իր ինքնատիպ, յաւերժօրէն ետուն ուղեղի հրահանգով: Եւ յեղափոխական երկարատեւ գործունէութեան մէջ, նա ունեցաւ երկու հզօր եւ առ երեսոյթս ներհակ խթաններ, երկու սկզբունք, որոնք այնքան փայլ ու հրապոյր կուտային անոր դէմքին ու կառիէրին.

–Անհատականութիւն եւ այլասիրութիւն:

Իր բարոյական աշխարհահայեացքի երկու հիմանական սիւներն էին, երկու «հակադիր» բեւեռներ, որոնք սակայն փոխադարձաբար կը լրացնէին, կազմելով գեղեցիկ ներդաշնակութիւն մը:

Ունեցե՞ր են արդեօք անոր վրայ որեւէ ազդեցութիւն Նիշշէ, Դարվին կամ ռուս սուբեկտիվիստ*) փիլիսոփաներն ու ընկերաբանները... Ուրկէ՞ կուգար անհատապաշտութեան այդ բիրեղեայ հաւատամքը, որով մեր ընկերը՝ տոգորուած էր մինչեւ ուղ ու ծուծ: Նա գիտէր, որ ընկերային էւօլիւսիոնը վաղ թէ ուշ պիտի ծնունդ տայ բարձրատիպ, իդէալական մարդկութեան, գիտէր, որ այդ վերջի-

*) Ենթակայապաշտ

նը պիտի իրագործուի մարդ-անհատի աստիճանական կատարելագործումով, ուժեղ, բարձրատիպ անհատականութիւններու յարաճուն ծննդաբերութեամբ: Ուժեղ, հարուստ՝ նախ բարոյական իրենց գծերով: Նա տխրութեամբ կը դիտէր, թէ ինչպէս ժամանակակից ընկերային կարգերը մակարդակներ են (niveler) միլիոնաւոր բազմութիւնը, տափակացուցեր են անհատները, զրկեր զանոնք իրենց ուրոյն առանձնայատկութիւնները շեշտելու կարողութենէն: Նա չէր սիրեր շաբլօն, անգոյն եւ դիմազուրկ անհատներ, կը սիրէր զանոնք, որ ամէն տեղ, ամէն պարագայի գիտէին անվախ ու անկաշկանդ իրենց ինքնութիւնն արտայայտել – ուրոյն միտք ու դատողութիւն, ուրոյն գործ ու կամեցողութիւն, զերծ անկախ շրջապատի կաշկանդումներէն, ամէն տեսակ այլասեռող կապանքներէ... Կը սիրէր, մի խօսքով, ուժեղ, ինքնատիպ անհատներ, կը յարգէր, կը գնահատէր զանոնք, թէկուզ լինէին ուխերիմ հակառակորդներ ազգային-հասարկական պայքարներու մէջ:

Իսկ Թուրքաց Հայաստանում – որ անապատ մըն էր ուժեղ անհատներ փնտոողին համար – նա կը գնահատէր անգամ սովորական հայ աւագակները, որոնք նոյնպէս իրենց տեսակի ուժեղ անհատականութիւններ են: «Ամայութիւնը այնքան է վհատեցուցիչ, կ'ըսէր Զաւարեան, որ ինձի ուրախութիւն կը պատճառեն. անգամ այդ սակաւաթիւ աւագակաբարոյ տիպերը, որ կ'երթան սոսկ թալանի մտահոգութեամբ զարնելու քրդին, տաճկին, երբեմն եւ հային: Վատ չէր լինի, եթէ այդ ըմբոստ, սրտոտ, յանդուգն հոգիները բազմանային մեր իներտ միջավայրում, ժամանակին թերեւս հնարաւոր կը լինէր ուղղել հոսանքը այլ ճանապարհով»:

Երբեմն ասես Շիլլերի աազակներու պաշտամունքն ունէր Սիմոնը:

Իւրաքանչիւր անհատ պէտք է գիտակցէ իր մարդկային արժանատրութիւններն ու կարողութիւնները, պէտք է ձգտի դուրս նետուիլ այն կաշկանդող շրջանակներէն, ուր արդի ընկերային բարքերը կը պահեն զինքը կրատրական հնազանդութեան մէջ, պէտք է չընդունէ կուրօրէն աւանդական կեղծիքներն ու հաւատալիքները, պէտք է քննադատաբար վերաբերուի դէպի բոլոր հասարակական «արժէքները», մերժէ զանոնք, եթէ չեն համապատասխաներ իր անհատական տենչանքներուն, իր իդէալի ոգուն, պէտք է ձգտի ազատագրուիլ հանրային շինծու պայմանադրութիւններէն եւ համարձակ կոխ յայտարարէ բոլոր կեղծ արժէքներու դէմ, յանուն մարդկային անհատականութեան սրբազան իրաւունքներու:

Հայոց կեանքը մասնատրապէս որքա՞ն հարուստ է այդ կեղծ արժէքներով, սին ու շինծու մեծութիւններով եւ գոեհիկ նախապաշարումներով... Դեռ չենք խօսիր հարիւրաւոր այլ ոճրանիւթ ատերու մասին: Եւ ի՞նչ զարմանք՝ որ Զաւարեան յաւիտենական ըմբոստացողի եւ խարանողի դերի մէջ ամէնուրեք – Թիֆլիզում, թէ Պոլսում, Կիլիկիայում, Մուշում – ամէն տեղ ուր անոր ջինջ, անխարդախ եւ պահանջկոտ ոգին կը զարնուէր շրջապատի բարոյական այլանդակութիւններուն:

*

* *

Կոհի՛ւ յանուն անհատականութեան:

Անհատը պէտք է նուաճէ լիակատար հնարատրութիւն՝ զարգացնելու իր մտաւոր ու հոգեկան

կարողութիւնները: Բայց անհատի այդ իրաւունքը, Ջաւարեանի հասկացողութեան մէջ, միանգամայն ներդաշնակ է ընդհանրութեան, հաւաքականութեան իրաւունքներուն հետ: Իւրաքանչիւրը պարտաւոր է շեշտել ամէն առթիւ իր անկապտելի անհատականութիւնը, բայց եւ միաժամանակ պարտաւոր է յարգել ուրիշ մարդկանց արդար ու անբռնաբարելի իրաւունքը:

Ինքնասիրութիւնը, կամ կ'ուզէք, ինքնապաշտպանութիւնը, էգօիզմը իր ազնուագոյն ըմբռնումով կը ձուլուի – Սիմոնի դէմքի ու աշխարհահայեացքի մէջ – այլասիրութեան կամ ալղրուիզմի հետ: Անտիթեզ, հակօրինութիւն չկայ երկու հասկացողութեանց միջեւ, եթէ միայն էգօիզմ բառին տակ հասկնանք լոկ մարդկային անհատականութեան ու անոր իրաւունքներու շեշտումը եւ ոչ բիրտ եսամոլութեան ու սանձարձակ վայելումի հաւատամք մը: Դա Շտիրներեան էգօզիմը չէ, որ կը հեզնէ, կ'ոտնահարէ «իդէալիստները»՝ գաղափար, հայրենասիրութիւն, պարտաճանաչութիւն, անձնուիրութիւն եւայլն: Ընդհակառակը՝ զաւարեանական անհատապաշտութիւնը խիստ բարձր կը դասէ այդ իէալները եւ կը քարոզէ մշտապէս զօհաբերել անոնց համար, կը քարոզէ անդադրում զրկանք, նահատակութիւն – յանուն գաղափարի:

Ասպետ չէր բնատրութեամբ, ճգնաւոր չէր խառնուածքով: Նա կը սիրէր կեանքը, կը պաշտէր բնութիւնը եւ կը բաղձար, անտարակոյս, ապրիլ բուռն, ներդաշնակ, ամբողջական կեանքով: Բայց հայկական իրականութիւնը կը դնէր կենսուրախ մարդուն առջեւ իր անողոք veto-ն կը ստիպէր իդէալիստ մարտնչողին՝ կքուիլ ու կիսուիլ, խեղդելով անոր մէջ եսի ուժեղ ու օրինաւոր պահանջ-

ները: Եւ ազատութեան ու հասարակութեան ոահ-
վիրան առաջ կ'երթար ճգնութեան ծանր խաչը շա-
լակած, յօժարակամ հրաժարուելով կեանքի վա-
յելքներէն, վասնզի հայրենի իրականութեան մէջ
կը տեսնէր միայն թշուառութիւն ու հեծեծանք:

Եթէ մէկ կողմէն մեր ընկերոջ լայն ու վեհանձն
սիրտը բաց էր մարդասիրական ամենաբարձր թը-
ռիչքներու համար, եթէ – տակաւին Մոսկուայի,
«Պետրովկայի» օրերէն – նա ընդունակ էր սիրել
ու յարգել մարդկային անձնատրութիւնը առհասա-
րակ, անկախ տեղէ ու պարագաներէ, համակրել ա-
նոր վշտերուն ու զրկանքներուն, – ապա որքա՞ն
առաւել զգայուն էր հարազատ ցեղի, իր արինակից
հայ ժողովուրդի ցաւերուն հանդէպ:

Ինչքան ալ այդ ազնիւ սիրտը ըմբոստանար ա-
մէն տեսակ շրջանակներու, անջրպետներու դէմ,
այնուամենայնիւ, նա եւ, բոլոր երկիրներու ըն-
կերվարականներուն պէս, յայտնի տարբերութիւն
մը կը դնէր, չէր կարող չդնել հարազատի եւ օտա-
րի միջեւ, կը սիրէր առանձնապէս ջերմ, քնքոյշ սի-
րով իր սեփական հայրենիքն ու ժողովուրդը:

«Ուրիշ կերպ անհնարին է, կ'ըսէր յաճախ վի-
ճաբանական ժողովներու մէջ, արժարժելով հայրե-
նասիրութեան իր դաւանանքը – դա բնութեան պա-
հանջն է, հայրենիքը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ ըն-
դարձակուած, ճիւղատրուած ընտանիք մը եւ բնա-
կան է, որ աւելի սերտ, աւելի ջերմ զգացումներ
տիրեն հայրենիքի մը զաւակներու միջեւ, քան ամ-
բողջ մարդկութեան անդամներու»:

Տարտամ, ամուլ, հայրենամերժ կօսմօպօլի-
տիզմը, որուն յարեր էր Զաւարեանը ուսանողու-
թեան օրերուն ոտա նիհիլիզմի ազդեցութեան
տակ, իսպառ շոգիացաւ հայ իրականութեան պա-

հանջներու հանդէպ: Հարազատ ժողովրդի անօրինակ տառապանքը, մասնաւորապէս Թիւրքաց Հայաստանում, միշտ աւելի եւ աւելի արժարժեց անոր մէջ հայկական հայրենասիրութեան հաւատամքը, որ կը հասնէր ճշմարիտ պաշտամունքի մը: Եւ յաճախ ստիպուած էր պայքարելու ընկերվարութեան սխալ ըմբռնումներու դէմ, որ կը մատնէին սոցիալիզմի նորընծաները մարքսիստական դպրոցէն: Ասոնք, տարուած նոյն համաշխարհաքաղաքացիական միամիտ զառանցանքով, կը պահանջէին մէկ համայնապարփակ սիրոյ մէջ ընդգրկել ողջ մարդկութիւնը, կը պահանջէին դրժել ազգ ու հայրենիք, իբրեւ հինցած, «բուրժուական ֆէտիշներ», կը թելադրէին թիւրքահայոց դատն եւ ընդունել, իբրեւ պարզ, մարդասիրական գործ մը, որուն «կարելի է նպաստել»:

Անմիս, անարիւն համաշխարհաքաղաքացիութիւնը*) քննադատութեան չի կարող դիմանալ: Բողբեիկներու հաւատամքն է այդ: Քարոզելով սիրել ամէնքին, անոնք իրականի մէջ ոչ ոքի չեն սիրեր: «Համամարդկային» սիրոյ տարտամ անհունութեան ծոցին մէջ կը տարրալուծուի եւ կը չքանայ ամէն զգացում...

Զաւարեանի ուղեղին մէջ չէին կարող յարատեւօրէն տեղ գտնել նման թէօրիաներ: Եւ յարգելով հանդերձ մարդէակը աշխարհագրական բոլոր գօտիներու մէջ, պաշտելով հանդերձ ընկերվարութեան կամ համաշխարհային ազատագրութեան մեծ դատը - նա իր կրակոտ խառնուածքի բոլոր ոյժով

*) Տուրք մըն է, որ կը հատուցենք մեր արեւմտահայ մտաւորականներու յամառութեան՝ գործածելով երբեմն այս սոսկալի բառերը... Մ. Վ.

կը հակազդէր վերոյիշեալ զառանցանքներուն դէմ, կը քարոզէր ամենաջերմ հայրենասիրութիւն: Զինքը յաճախ կ'անուանէին շովինիստ, ազգայնամուլ: Սիմոնի հոգը չէր:

Կը յիշէք Խրիմեանի թաղումը Էջմիածնում: Մեռեր էր հայ ժողովրդի պարծանքներէն մէկը եւ, սակայն, այդ մահը կարծէք սովորական, մանր անցք մըն էր մեր ձախակողմեան նորընծաներու աչքին... Չէ՞ որ, հգոեւորական մըն էր, եկեղեցու պետ մը: Անտարբեր էին եւ մեր պահպանողական, նոյնիսկ ազատամիտ տարրերը... Խրիմեան «անպէտք կաթողիկոս» մըն էր, անշնորհք վարչագէտ, Էջմիածինը քանդող, դրամները անհաշիւ ծախսող եւայլն:

Դաշնակցութիւնը, զոր յաճախ մեղադրեր են ազգային արժէքները դրժելու մէջ, դառնութեամբ հանդիսատես էր այդ անլուր վանդալականութեան: Եւ մեծ հայուն թաղման օրը մէկը սլացաւ Թիֆլիզէն դէպի Էջմիածին, նետուեց գահավէժ հանդէսին մէջ, իրարանցում ձգելով իր շուրջը, ցցուեց իր վտիտ մարմնով բացուած գերեզմանի առջեւ եւ ցաւէն ու զայրոյթէն դողալով, արտասանեց ընդհանուր, խորունկ լռութեան մէջ, յուզիչ դամբանական մը, որ անվերապահ ներբող մըն էր – Խրիմեանի...

Սիմոն Զաւարեանն էր: Սօցիալիզմի թոթովախօս նորընծաները վերստին նետեցին անոր հասցէին սովորական ածականները՝ «շովինիստ», «կղերական»... Սիմոնի հոգը չէր: Նա եկեր էր հասկցնելու ազգային միջակութիւններուն, որ մեծ մարդկանց չի կարելի չափել գաճաճ չափերով, եւ այն վայրկեանին, երբ նա գեղեցիկ յափշտակութեան մէջ մեռած Կաթողիկոսի գովքը կ'արտասանէր –

վեղարաւորը կամ Էջմիածնի «ճարտարապետը» չէր պատկերացած անոր յիշողութեան մէջ, այլ վաթսուն տարուայ անզուգական աշխատաւորը, սգաւոր հայրենիքի կենդանի անձնաւորումը, Վասպուրականի լացող ու մարտնչող Արծիւր:

Սիմոն չէր մոռնար Խրիմեանը: Թերեւս հոգիներու սերտ ազգակցութիւն մը կար երկուքի միջեւ: Նոյն պարզ, լայն, համբերատար հոգին, նոյն բարձր ու խիզախ սլացքը, նոյն ինքնատիպ ու խուզարկաւ միտքը, նոյն գեղեցիկ incoherence-ը, անյօդ, անկապ՝ խօսքերու եւ քայլերու մէջ, վերջապէս նոյն խանդավառ ժողովրդասիրութիւնը, նոյն իտէալիստ, խստաբարոյ դէրվիշութիւնը... Սիմոն չէր մոռնար Խրիմեանը: Վասպուրականի Արծիւր նստած էր անոր գլխին մէջ, իր մահուան նախօրեակին իսկ, երբ մեր ընկերը համազգային յոբելեանի առթիւ կը գրէր իր վերջին յօդուածը... «Կարապի Երգը»: Հոդ եւս, անդրադառնալով ազգային արժէքներու, սովորութիւններու եւ արատներու մասին, նա չէր մոռնար վշտալից ակնարկ մը նետելու մօտիկ անցեալի ցաւոտ դրուագին վրայ – Հայրիկի թաղման – եւ բացականչելու

– Ինչո՞ւ այնպէս անշուք թաղեցին Խրիմեանը...

*
* *

Ուժեղ ու շքեղ անհատականութիւն մը, հպարտ իր բիւրեղեայ մաքրութեամբ, ճշմարտասէր եւ ճշմարտախօս ամէն պարագայում, անողոք՝ ցուցամոլութեան ու կեղծութեան հանդէպ, ծայրայեղ եւ անզուսպ՝ իր բարկութեան պոռթուկմներու մէջ,

բայց եւ առհասարակ զիջող, ներողամիտ, հաշտարար: Երբ կը զայրանար ու կը բռնկէր – ասես չարութեան մարմնացումն էր, բայց երբ կ'անցնէր փոթորիկը – ձեր առջեւ կանգնած էր բոլորովին տարբեր մարդ մը՝ յիսուսեան մեղմութեամբ ու խոնարհութեամբ: Գրոհ կու տար բուն թափով այս կամ այն ընկերոջ դէմ, աւելի՛ անոր այս կամ այն կարծիքի ու արարքի դէմ, կըխարանէր, կը դատափետէր ամենակծու մակդիրներով – առանց երբեք հայհոյանք մը, անվայել բառ մը արտասանելու – բայց երբ կ'անցնէր վիճաբանութեան տենդը՝ Սիմոն ինքը կը մօտենար իր հակաճառողին ու կը վերսկսէր յարաբերութիւնները...

Ո՞վ արդեօք մեզմէ երբ եւ իցէ, վէճերու, կըրքոտ ընդհարումներու օրերուն չի խոնարհուիր մեր ընկերոջ այդ վեհ ու ջէնտլմէն հոգու առջեւ: Ո՞վ է, որ անգամ ամենաբուն յարձակումներ կրելէ յետոյ՝ չի զգացեր անդիմադրելի պահանջ՝ հաշտուելու նորէն այդ խարանող դատաւորին հետ, որ կը միացնէ իր անձին մէջ Ռօբեսպիէոի*) երկու մեծ ու համբաւաւոր յատկանիշները – մեղադրող եւ անկաշառ...

Ա՛հ, անշուշտ, ամէն բան յարաբերական է այս աշխարհում, իդէալը չկայ եւ անգամ ինքը Նազովրեցին ունեցեր է իր կեանքի մէջ սայթաքումներ: Մեր խարանող դատաւորն եւս երբեմնապէս մեղանշեր է արդարութեան դէմ – ինչպէս դիտեցինք նախորդ էջերում – ծայրայեղութիւններու զարնուելով: Այդպէս, օրինակ, նա միշտ արդար չեղաւ Ակնունիի հետ ունեցած իր վէճերու եւ բախումներու

*) Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութեան ղեկավարները

ընթացքին, որոնք ամբողջ երկու տարի (1911-1913) կը թունաւորէին Կ. Պոլսոյ մեր ընկերական մթնոլորտը:

Բայց ընդհանրապէս սիմոնեան յարձակումները առարկայական բնոյթ կը կրէին – ոչ անձնական: Եւ այդ շիտակ առարկայականութեան չափազանց շեշտուած հակումը երբեմն կը մղէր նրան դէպի անօրմալ քայլեր: Երբեմն կը տեսնէինք նրան հովանաւորի դերին մէջ հանդէպ անհատի մը, որ ծանրապէս մեղանշեր էր բարոյականութեան կամ կազմակերպական այս ու այն սկզբունքի դէմ եւ այդ պատճառով կը հալածուի մեծամասնութեան կողմէ: Յիշեցէք Տէր Աբրահամեանի պարագան, որ ցուցադրեցինք նախորդ էջերում: Սիմոն իր պաշտպանութեան տակ առաւ այդ ընկերը, որու քայլերը խստիւ կը դատապարուէին ընկերներու ճնշող մեծամասնութեան կողմէ:

Դարձաւ օրինակ մը: Համբարձում Առաքելեանը կար, «Մշակ»ի հանրաժանօթ խմբագիրը, որ օրն ի բուն իր թերթի մէջ աներեակայելի լուտանքներ կը թափէր Դաշնակցութեան եւ ամբողջ հայկական շարժման վրայ, հասնելով մինչեւ բացարձակ մատնութիւն, որու համար եւ անխնայ կը հալածուէր մեր շարքերու կողմէ: Ամէնքը զգուանքով երես կը դարձնէին այդ պարոնէն, Սիմոն կը շարունակէր ընդունիլ անոր բարեւները:

Ինձի կը թուի, թէ նման պարագաներու մէջ, շարք մը բարդ զգացումներու հետ՝ անոր մէջ կը խօսէր դարձեալ նոյն անհատապաշտութեան զօրատր ձայնը, որ բնազդային կարեկցութիւն մ'ունի (եթէ չ'ըսենք՝ համակրանք մը) դէպի հալածական անհատը եւ բնազդային թերահաւատութիւն մը (եթէ չ'ըսենք՝ հակակրանք մը) դէպի հալածող մե-

ծամասնութիւնը...

Ամէն պարագայի՝ ասոնք սիմոնեան չափազանցութիւններէն են, անոր բնաւորութեան փոքրիկ ճեղքերէն, անոր տարօրինակ հակասութիւններէն ... Դժուար է գտնել խոշոր գործիչ մը, անգամ ամենէն բարձր ազգերու մէջ, որ զերծ լինի այդ հակասութիւններէն ու ճեղքուածքներէն:

Բայց նա ինքը, Տէր Աբրահամեանի արարքին հանդէպ ներողամիտ Զաւարեանը որքա՞ն յարգող էր կուսակցական կարգապահութեան, դիսցիպլինի: Այդ ըմբոստ, հպարտ, գերազանցօրէն ուրոյն, անկախ նկարագիրը որքա՞ն սիրայօժար գիտէր ենթարկուիլ մեծամասնութեան որոշումներուն, անգամ այն պարագային, երբ այդ որոշումները տրամագծօրէն հակառակ էին իր սեփական մտածումներուն: Անհաշտ հակառակորդ մըն էր 1902-ին ծրագրուած «Փոթորիկ»ի գործունէութեան եւ ժողովներու մէջ շատ աշխատեցաւ, որպէսզի չընդունուի կուսակցութեան մէջ այդ վտանգաւոր մեթոտը: Երբ, սակայն, վերջինը ընդունուեցաւ մեծամասնութեան կողմէ - իբրեւ հայկական անօրմալ կեանքի անօրմալ պահանջ մը - Զաւարեան ոչ միայն համակերպեց, այլեւ իր գործակցութիւնը բերաւ ընկերներուն այդ ուղղութեամբ:

*

* *

«Երբեք լոյսի շրացուցիչ ճառագայթները չկուրացուցին անոր պայծառ տեսողութիւնը, երբեք ամենափայլուն դիրքերը չկարողացան խախտել անոր համեստութիւնը», - ըսինք նախորդ գլխի մէջ:

Այնքա՞ն հեռու էր փառամոլութենէ... Եւ սա-

կայն փառքի մտահոգութիւնը միանգամայն խորթ չէր անոր բնութեան: Սիմոն անոնցմէ չէր, որոնք տեսակ մը մտաւոր երկչոտութեամբ յետ կը քաշուին լայն հրապարակէն դէպի խաւար անկիւնները, կը գերադասեն մնալ, գործել անյայտութեան, կորածութեան մէջ, ունենալով հանդերձ ուժեղ ու ազդեցիկ անհատականութիւն, մտաւոր փայլուն կարողութիւններ: Այդպիսիներն ալ կան մեր մէջ: Ռոստոմը – լաւագոյն օրինակը: Ատ ալ առանձին ձեւ մըն է համեստութեան, – մարդկային այդ բարձր առաքինութեան՝ որ, տարաբախտաբար, հազուագիւտ բարիքերէն է հայ մտաւորական աշխարհում:

Զաւարեանի խառնուածքը ըմբոստ է այդ ձեւի համեստութեան դէմ: Նա կը ձգտէր միշտ դէպի առաջին շարքերը, կը ձգտէր... դէպի լեռը: Պատնէշներու, մարտական բարրիկատներու գագաթները կը հրապուրէին նրան եւ նա կը մղուէր տարերայնօրէն դէպի հոն, իր մտաւոր ու հոգեկան ոյժերու գիտակցութեամբ, երբեք չտարուելով մանր, ամուլ սնափառութեամբ, այլ միայն տոգորուած մէկ տիրական բաղձանքով, – փութացնել հայ դատի յաղթանակը, գործ կատարել ըստ կարելոյն շուտ, արագ ու բեղմնաւոր, առաջնորդել պայծառ մտքով անօգնական եւ տգէտ զանգուածները դէպի իդէալը...

Հոգ է թերեւս բացատրութիւնը եւ այն տարօրինակ, փոքր ինչ առեղծուածային դիրքի, որ բռներ էր մեր ընկերը 1906-ին Թիֆլիզի մէջ, «Յառաջ»ի խմբագրութեան հանդէպ եւ որու մասին վերը խօսեցինք:

VII

ՊՈԼԻՍ ԵՒ ՄՈՒՇ

Օսմանեան յեղաշրջումէն քանի մը ամիս յետոյ (1908 թ.) անցաւ Թուրքիա: Հոն էր արդէն – Պոլսոյ մէջ – Ակնունի, Ռուբէն Զարդարեան, դօքտօր Զարեան, հոն էր Ռոստոմ (Էրզրումէն), հոն անցաւ եւ Կովկասի մէջ հալածական Եղիշէ Թոփչեան, որ քիչ յետոյ սպաննուեցաւ:

Երբ 1909-ին սկսուեց ստօլիպինեան կատաղի հալածանքը Կովկասահայութեան դէմ, երբ Դաշնակցական գործիչները հարիւրներով բանտ նետուեցան, որպէսզի ամբողջ տարիներ տառապելէ յետոյ ենթարկուին Պետերբուրգի հսկայ, աննախընթաց դատավարութեան,– Սիմոնը չկար ձերբակալուածներու մէջ:

Նա Պոլիս էր, Ադանա էր, ապա Մուշ էր:

Թուրքիոյ մայրաքաղաքի մէջ Դաշնակցութիւնը սկսեց լայն ծաւալով գործունէութիւն մը: Քարոզչական, ազիտացիական տենդային աշխատանք մը՝ թերթով, ժողովներով, ատենախօսութիւններով: Հիմնուեցաւ «Ազատամարտ»ը: Կուսակցութեան հմայքը կ'աճէր օրերով ու ժամերով, երիտասարդութիւնը, դպրոցներու հազարաւոր աշակերտութիւնը կ'արձանագրուէր Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ: «Վերին», խոհեմ, պոլսահայ հասարակութիւնն անգամ չէր թաքցներ իր համակրանքը դէպի հայ մարտական կուսակցութիւնը, որը ոչ

միայն տասն եւ ութ տարիէ ի վեր անհաւասար ու զոհառատ կռիւն էր մղեր համիտեան բռնակալութեան դէմ, այլ եւ հզօրապէս նպաստեր էր Պարիզի պատմաական Համաժողովի գումարումին – օսմանեան կայսրութեան բոլոր ըմբօստ կազմակերպութիւններու – որ անհազին զարկ տուաւ Թուրքիոյ յեղափոխական խմորումներուն, մասնաւորապէս Մակեդոնիոյ բանակին մէջ,– եւ քանի մը ամիս յետոյ բռնկուեցաւ շարժումը: Նոյն իրենք Իտտիհաթի պարագլուխները հրապրակային ժողովներու մէջ կեղծ թէ անկեղծ կը յայտարարէին թէ հայութիւնը, ի դէմս Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, եղեր է առաջապահը օսմանեան ազատագրական շարժումներու, եղեր է ուսուցիչը յեղափոխական Թուրքիոյ:

Շատ չ'անցած, կնքուեցաւ եւ համբաւաւոր համաձայնութիւնը Իտտիհաթի ու Դաշնակցութեան միջեւ:

Չենք կանգ առներ արդէն ծանօթ դէպքերու վրայ: Զաւարեան մասնակից է Պոլսոյ մէջ կատարուած Դաշնակցութեան բոլոր ձեռնարկներուն, լատես է, խանդավառ, ինչպէս բոլոր ընկերները... Շուտով, սակայն, Ադանան պաղ ջուր ցանեց այդ համատարած խանդավառութեան վրայ... Սիմոն գնաց Ադանա, անձամբ ստուգեց աղէտի պատճառները, տեսաւ անշուշտ, որ Իտտիհաթի սեւ թաթը – գէթ անոր գաւառական ճիւղերը – առաջնակարգ դեր մ'ունի անցքերու մէջ, այնուամենայնիւ, վերադառնալով Կ. Պոլիս, շարունակեց կուսակցութեան վարքագիծը հանդէպ Իտտիհաթի, հարուածելով հանդերձ վերջինի գործունէութեան մովթ կողմերը: Դաշնակցութիւնը չուզեց խզուել թիւրքիշխող կուսակցութեան հետ, և առաւել, որ Էնվեր-

ները, 1909-ի հակայեղափոխական բռնկումն է Ադանայէն յետոյ, վերջնականապէս վար դրին Աբդիլ Համիդը:

Խզելու կողմնակիցներ ալ կային, անշուշտ, բայց խզումը ոչինչ օգուտ չէր խոստանար ամբողջ կայսրութեան մէջ ատուած ու մեկուսացած բուռ մը հայութեանը: Նոյնիսկ արեւմտեան մեր մեծանուն բարեկամները – ամենէն առաջ ժօռէս – կը յորդորէին Դաշնակցութեանը՝ չխզուել Իտալիհաթի հետ:

«Ահագին կայսրութեան բոլոր հակայեղափոխական տարրերը պիտի զինուին ձեզի դէմ – կ'ըսէր մեզ ժօռէս – դուք ուրիշ ելք մը չունիք, բայց եթէ կառչիլ թիւրքական այդ կուսակցութեան, որը, ճիշդ է փոքրամասնութիւն է, բայց ամբողջ թիւրք աշխարհում միակ կազմակերպուած ու յառաջադէմ ոյժն է»:

Ժօռէս վերջին անգամը կրկնեց իր յորդորը 1912-ի աշնան Humanite-ի մէկ խմբագրական յօդուածի մէջ, երբ իր երիտասարդ ընկերներէն մէկը, Լազարդէլլ, ուսումնասիրական պտոյտ մը ընելով, Պոլսոյ եւ եւրոպական Թիւրքիոյ մէջ, եկապատմեց ժօռէսին հայ մտաւորականութեան խաղցած ու խաղալիք դերը Թիւրքիոյ վերածնութեան դժուարին գործում:

Ֆրանսացի մեծ ընկերվարականը նոյն միտքը կը շեշտէր եւ սօցիալիզմի միջազգային կանգրէսում, ուր Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը առաջարկ մտցուցած էր՝ ընդունել Ինտերնացիօնալի մէջ ուրոյն հայկական ներկայացուցչութիւն, նման լեհականին, զատուած թիւրք ու ռուս իշխող տարրերէն: Ժօռէս թելադրեց, որ հայ ընկերվարական մարմինը չզատուի օսմանեան զանգուածէն, այլ

ներկայանայ իբրև անբաժան հատուած մը թիւրք կայսրութեան գալոց հանուր ընկերվարական կազմակերպութեան:

Մեր առաջարկը, այնուամենայնիւ, կուսակցութեան հրահանգով, վերստին դրինք 1909-ի վերջերում գումարուած միջազգային Խորհրդաժողովի առջև, Բրիւսէլի մէջ, եւ ընդունուեցաւ միաձայն: Ժօռէս բացակայ էր: Անոր տեղ եկած էր Վայեան: Նշանաւոր ընկերվարական պարագլուխներէն ներկայ էին՝ Վայիանի հետ՝ Վիքտոր Ադլէր, Կաուցկի, Լէնին, Դը Բրուկկէր, Անսիլ, Հայսմանս եւայլն: Մեր առաջարկը սիմբօլիկ բնոյթ մը ունէր, – ընդունել տալ հա յազգը աշխատատարական Ինտերնացիօնալի մէջ, որպէս ուրոյն միութիւն, իր յատուկ պատգամաւորութեամբ, միանգամայն անկախ իր հպատակութեան հանգամանքէն: Այդ արտօնութիւնը տասնեակ տարիներէ ի վեր գոյութիւն ունէր միմիայն Լեհաստանի նկատմամբ: Ան չկար Իրլանդայի, Չեխօսլօվաքիայի եւ այլ հպատակ ազգերու համար:

Եւ այն անցաւ միաձայն: Ուրախ էին Կ. Պոլսոյ եւ ամէն տեղերու մեր ընկերները:

Քովս է Սիմօնի նամակը, որով իր խորունկ գոհունակութիւնը կը յայտնէր:

Եթէ ժօռէս ներկայ գտնուէր վերոյիշեալ խորհրդաժողովին, գրեթէ վստահ եմ, որ Դաշնակցութեան պատգամաւորի ամբողջ փաստաբանութիւնը ապարդիւն պիտի անցնէր եւ մեր առաջարկը հայկական ուրոյն ներկայացուցչութեան մասին՝ թիւրքերէն անջատ՝ ամենայն հաւանականութեամբ պիտի տապալուէր:

Կարո՞ղ էինք, սակայն, դժգոհ լինիլ մեր մեծ բարեկամէն, որ շարունակ կը յորդորէր մեզ՝ խուսափել անջատ, մեկուսացած քայլերէ եւ պինդ

կառչիլ մեր օսմանեան շրջապատին, մասնաւորապէս Իտտիհաթին: Ատոր մէջ կը տեսնէր նա մեր հալածական ժողովրդի շահը, զոր նա պաշտպաներ է Ֆրանսական Խորհրդարանի մէջ եւ հրապարակային բազմաթիւ ժողովներում աւելի հուժկու եւ փոթորկող պերճախօսութեամբ, քան Գլադստըն: Ո՞վ գիտէ, մեր երկրին ու պայմաններուն անձանօթ, հեռուէն միայն դիտող՝ այդ շքեղ հանճարը գուցէ աւելի լաւ էր ըմբռներ մեր ճակատագիրն ու ընելիքը. եւ եթէ անոր յորդորներուն հետեւած լինէինք 1912-14-ի բախտորոշ թուականներուն, եթէ չխզուէին Իտտիհաթի ու թիւրքութեան հետ, գուցէ դէպքերը այլ ընթացք առնէին...

Ամէն պարագայի, իրողութիւն մըն է, որ Բալկանեան պատերազմէն ի վեր Ժօռէս իսպառ պաղեցաւ մեզմէ. վասնզի տեսաւ, որ ամբողջ հայութիւնը, մասնաւորապէս թիւրքահայերը իրենց պատրիարքով, Ազգային Ժողովով ու բոլոր քաղաքական կուսակցութիւններով բացարձակապէս թշնամական դիրք էին բռներ հանդէպ թիւրքութեան ու նետուեր էին Ռուսիոյ գիրկը...

Էլ այնուհետեւ չէին լսեր Ժօռէսի ձայնը հայ դատի մասին, էլ նա չէր երեւար մեր մտերմական հաւաքոյթներու մէջ, էլ չէին ազդեր անոր վրայ մեր եւ անգամ Պրեսսանսէի թախանձնանքներն ու յորդորները - Պրեսսանսէի՝ որ այդ միջոցներուն վերսկսեր էր «Պրօ Արմէնիա»ի հրատարակութիւնը Վիքտոր Բերարի եւ մեզի հետ... Չեմ մոռնար Salle Wagram-ի հոյակապ միթինկ մը 1913 թուականին, ուր հրաւիրուած էին Ժօռէս, Վայիան եւ Պրեսսանսէ խօսելու արեւելեան տազնապի մասին: Խօսք տրուեցաւ նախ Պրեսսանսէի, որ ամենէն հրմուտն էր օրուան հրատապ միջազգային խնդիրնե-

սրու մէջ: «Պրօ Արմենիա»ի (եւ երբեմն Temps-ի) խմբագրապետը աննման վարպետութեամբ վերլուծեց բազմահազար ժողովրդի առջեւ Բալկանեան, Թիւրքական կնճիռները եւ անցնելով հայկական խնդրին, ըսաւ ի միջի այլոց հետեւեալը.

«Մեր ամենէն պերճախօս ձայները, որոնք վաղուց ի վեր այնքան եռանդով պաշտպաներ են հայ դժբախտ ժողովրդի դատը, այսօր տարաբախտաբար լռութիւն կը պահպանեն այդ դատի հանդէպ»...

Շեշտակի ականարկ մըն էր ժօռէսին: Մեծ հոետորը ելաւ իր հերթին խօսելու արեւելեան տագնապի շուրջը եւ կը սպասէինք, որ գէթ քանի մը խօսքով պիտի յիշատակէր հայկական հարցը. բայց եւ ոչ մի խօսք չարտասանեց... Այդպէս – յամառ լռութիւն մինչեւ իր մահը: Ժօռէս վշտացեր ու երես դարձուցեր էր մեզմէ... Խորունկ ցաւ մըն էր մասնատրապէս այն հայ մտաւորականներու համար, որոնք դեռ 1896-ի թուականէն ճիգեր ըրեր են գրաւելու այդ մեծ ֆրանսացին մեր բարեկամներու շարքին:

Վերադառնանք, սակայն, մեր հանգուցեալին:

*
* *

Պօլիսը ժամանակաւոր կայան մըն էր, Զաւարեանի սիրտը հոն էր – Թիւրքաց Հայաստան:

Շուտով հոն գնաց (եթէ չեմ սխալիր, 1909-ի աշնան) ու հաստատուեցաւ Մուշի մէջ, տեսչի պաշտօնով: Մուշ հաստատուեցաւ Զաւարեանի հետ՝ դրքտոր Զարեան:

Յուզիչ վէպ մը կարելի է հիանել այդ երկու մեծ դէմքերու կեանքէն ու գործունէութենէն,- կեանք մը (մասնաւորապէս Զարեանինը) որ անցեր էր մինչ այն՝ առատութեան ու պերճանքի մէջ - Ռուսաստանում, Բագում, Թիֆլիզում - շրջապատուած ամէն տեսակ յարմարանքներով, մարդիկ, որոնք անհոգ, անվիշտ, վայելեր էին քաղաքակրթութեան բոլոր բարիքները,- այժմ, մըղուած պարտքի զգացումէն, բոցավառուած ամենաջինջ, ամենաբուռն հայրենասիրութեան հաւատամքով՝ նետուեր էին յօժարակամ Հայաստանի լքուեր խորշերը, ուր չկային ոչ նիւթական, ոչ իմացական քաղաքակրթութեան նշույններն անգամ, ուր անոնք կ'ապրէին ամբողջ տարիներ ամէն տեսակ զրկանքներու մէջ, առանց տաքուկ բնակարանի ու սնունդի եւ, ինչպէս կ'ըսէին, մլուկներու, ոջիլներու մշտնջենաւոր հասարակութեան մէջ... Մէկը՝ ուսուցիչ ու քարոզիչ, միւսը՝ բժիշկ, անհուն, սիրող ու կարեկցող սրտի տէր, երկու «նուիրուածներ» - ըսենք Սիմոնի բարբառով - երկուքն ալ անձնագոհ սպասաւոր տգիտութեան ու թշուառութեան մէջ կորած հարազատ ժողովրդի:

Մեր իրազեկ ընկերներուն կը թողում՝ գրել այն կեանքն ու գործունէութիւնը՝ ապագային ակելի լիակատար կենսագրութիւն մը կազմելու համար:

Եւ ահա 1911 թուականի ամառը՝ երբ ես վերջին անգամ գրկեցի երկար տարիներու մեր սիրելի ընկերն ու ուսուցիչը, Կ. Պոլսում, «Ազատամարտ»ի խմբագրատանը:

Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովն էր: Հող էին մեր բազմաթիւ աչքառու ընկերները՝ Զաարեան, Ռոստոմ, Ակնունի, Արամ, Վոսմեան, Զար-

դարեան, Սիամանթօ, Վարդգէս, Մուրադ, Սեպուհ, Հրաչ, Արմէն Գարօ, Շահրիկեան, Վահան Փափագեան, Սարգիս՝ Վանէն, Աստիկեան՝ Խարբերդէն, Նշան Թաշճեան՝ Ամերիկայէն, Լիպ. Լեոնեան, Յարութիւն Գալֆայեան, Գեղամ Տէր Կարապետեան եւայլն: Եկան Կովկասէն – Լըժինեան հալածանքներէն խուսափելով – Ահարոնեան, Խաժակ, Ա. Իսահակեան:

Յոյսի ու խանդավառ լաւատեսութեան շունչ մը կ'անցնէր Դաշնակցական շարքերու եւ ամբողջ թիւրքահայութեան վրայէն:

Ժողովը բանալու համար կը սպասէինք Սիմոնին, որ պիտի գար Մուշէն: Չէի տեսած 1906-ի օրերէն ի վեր եւ երբ մտաւ «Ազատամարտ»ի խմբագրատուն, երկարատեւ ու տանջալի ուղեւորութենէ յետոյ, դժուարութեամբ ճանչցայ նրան: Նիհար եղեր էր արդէն, այժմ գրեթէ կմախք դարձեր էր: Հագինը զգեստ չէր – ցնցոտիներ էին, ամբողջ՝ փոշի, ճարպ ու կեղտ: Դէմքը՝ վաղաժամ ծերացած՝ կը մատնէր անսահման յոգնութիւն:

Բայց երբ սկսեց խօսիլ Հայաստանի շինարարութեան մասին, երբ յիշեց Մուշն ու Սասունը, նոյն վաղեմի Զաւարեանն էր կանգնած մեր առջեւ ... Սիրտը թարմ, աշխույժ էր, ինչպէս միշտ, եւ նա ոգեւորութիւն ու բերկրանք կը շնչէր, խօսելով երկրի ազատութեան ու յարաբերական բարօրութեան մասին, նկարագրելով Հայաստանի այն սքանչելի աշխատաւոր ու շինարար ժողովուրդը, որ քառորդ դարէ ի վեր եղեր էր անոր ու մեր գուրգուրանքի ու երազներու առարկայ:

Մասնաւոր գորավանք կը ցուցնէր Սասնոյ լեռնականներու համար, որոնք՝ զուրկ արգաւանդ հողերէ ու այլ բնական հարստութիւններէ՝ կ'ապրէին

չարքաշ ու դժնդակ կեանք մը: Ուսումնասիրէր էր այդ կեանքը եւ եկեր էր այն համոզումին, որ այժը խոշորագոյն ազդակն է սասունցիի տնտեսական բարօրութեան: Շարունակ կը խօսէր Սասունի եւ այժի մասին, թէ Ընդհանուր Ժողովում եւ թէ դուրսը, թէ ընկերներուն եւ թէ բոլոր հայ մարդկանց, կ'ապացուցէր ամէնքին, որ բաւական է մէկ հատիկ այժ տալ իւրաքանչիւր սասունցիի ձեռքը՝ անոր նիւթական բարեկեցութիւնը ապահովելու համար: Կը փաստաբանէր յատուկ ժողովարարութեան անհրաժեշտութիւնը՝ այժեր գնելու եւ սասունցիներուն բաժնելու նպատակով: Այնքան կը խօսէր իր idee fixe-ը դարձած այդ նիւթի շուրջը, որ ընկերները ամէն անգամ իրեն հանդիպելիս, կը կատակէին. «-Պատմէ՛, Սիմոն ջան, նորէն պատմէ սասունցիներու եւ այժերու մասին»:

Անոյշ ժպիտ մը կը սահէր չարչրկուած դէմքին վրայ,- եւ վերստին ամենայն լրջութեամբ կը պատճառաբանէր, թէ որպիսի առաջնակարգ կարեւորութիւն ունի այժը մեր աղքատիկ Լեռնաստանում: Եւ վերստին կ'ունկնդրէինք երկիւղած ուշադրութեամբ, վասնզի խօսողը Սիմոնն էր եւ հեղինակաւոր գիւղատնտեսը, որ անյազ հետաքրքրութեամբ ուսումնասիրեր էր թուրքահայ շինականի կեանքն ու կենցաղը եւ եկեր էր Ընդհանուր Ժողովին՝ ուղեղը լեցուն թուերով ու փաստերով:

*
* *

Աւելորդ է ըսել, որ օրակարգը բոլոր հարցերու քննութեան ընթացքին կը շեշտուէր միշտ Զա-

արեանի տիրական ձայնը: Առաջներն արդէն նա մեծ հեղինակութիւն մըն էր ընկերներու աչքին, եւ առաւել այժմ, երբ նա կու գար «Երկրի» բուն իսկ կենտրոնէն, քաջածանօթ թիրքահայ զանգուածի կացութեան եւ անոր ճակատագրին հետ կապուած բոլոր տանջող հարցերուն (Ռոստոմ ստիպուած եղաւ շուտով ձգել ժողովը եւ մեկնիլ Կարին):

Միմոն կը բաժնէր դերերը, յաճախ առանց ունի առարկութիւն լսելու ընկերներու կողմէ: Ամէնքը կը խոնարհուէին անոր բարոյական անձնաւորութեան առջեւ – որ Դաշնակցութեան խիղճը կը կենտրոնացնէր իր մէջ – անձնաւորութիւն մը, որ, սակայն, երբեք չէր փորձեր բռնանալու ունի մէկուն կարծիքին վրայ, ընդհակառակն, իբրեւ նախագահ, թէ իբրեւ պարզ անդամ, լիակատար ազատութիւն կուտար բոլոր կարծիքներուն արտայայտուելու եւ ինքն ամենայն ուշադրութեամբ կ'ունկընդդէր անգամ ամենանուաստ ընկերոջ դատողութիւններուն:

Անգամ անոր սխալ կարգադրութիւնները ստէպ կ'ընդունուէին լռելեայն կամ թեթեւ առարկութիւններէ յետոյ:

Դերերը բաժնելու ատեն, Ընդհանուր Ժողովի լիակատար մէկ նիստին մէջ, յանկարծ կը յայտարարէ.

– Միքայէլն էլ (Վարանդեանը) պէտք է ձգէ Եւրոպան ու «Դրօշակ»ը եւ անցնի Մուշ...

Շշուկ ու ծիծաղ... Մէկը անկիւնէն կը բացականչէ.

– Ի՞նչ ընէ Միքայէլը Մուշի մէջ.

– Տրտահար կ'ըլլայ խեղճը... Շնչահեղձ կ'ըլ-

լայ...*):

Միմոն, անխոտվ կը կրկնէ.

-Իրեն համար էլ լաւ կը լինի, թէկուզ պաշտօն էլ չունենայ, միայն ապրի այնտեղ...

Եւ որոշուեցաւ, որ ես Մուշ երթամ: Ես ալ համակերպեցայ եւ պատրաստութիւններ կը տեսնայի իմ նոր ուղեւորութեան ու նոր պաշտօնի համար: Բայց քանի մ'օր յետոյ Միմոն, խորհելով, ինքնաբերաբար յետ վերցուց իր առաջարկը եւ Յանձնաժողովի նիստի մէջ պնդեց, որ վերադառնամ Փրնեւ: Յանձնաժողովը դարձեալ միաձայն ընդունեց այդ նոր առաջարկը:

Բնականաբար, կուսակցական տաքտիկի վերաբերեալ ծանրակշիռ խնդիրներու մէջ, կը պատահէր, որ Միմոնի ձայնը չէր անցներ եւ որ մեծամասնութիւնը կ'ընդունէր որոշում մը հակառակ անոր:

Ընդհանուր ժողովի կենտրոնական խնդիրն էր՝ Դաշնակցութեան եւ Իտտիհաթի յարաբերութիւնը ... «Խզե՞լ թէ չխզել»ու հարցը: Բազմաթիւ էին խզման կողմնակիցները: Տրամադրութիւնը ընդհանրապէս «մաքսիմալ» էր (առաւելագոյնը պահանջող), ինչպէս յետագային Երեւանի Ընդհանուր ժողովին մէջ: Երկրի ու Պոլսոյ ընկերները - եւ խօսքը անոնցն էր, բնականաբար - ցասումով կը

*) Ռոստոմի մէկ նամակին մէջ, ուղղուած ինծի 1912-ին Էրզրումէն Փրնեւ, հետեւեալ տողերը կը կարդամ Հայաստանի ձմեռուայ մասին.

-Սենեակիս մի անկիւնում ահագին վառարանն է, շիկացած, իսկ միւս ծայրում՝ սառույցի մի կոյտ, որ չի հալչում.... Դու մի օր չէիր կարող ապրել այստեղ:

զանգատէին, թէ Իտտիհաթը եւ թուրք կառավարութիւնը չեն կատարեր իրենց խոստումները, թէ քիւրդը կը շարունակէ թալանն ու հատ-հատ սպանութիւնները եւ թէ մանաւանդ հողային հարցը չի լուծուիր, թէ քիւրդերը չեն վերադարձներ հայերուն անոնց հողերը: Եւայն:

Չ'երկարացնենք: Յայտնի է, որ Ընդհանուր Ժողովէն շատ չանցած, Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս խզեց իր կապերը Իտտիհաթի հետ... Եւ, որքան կը յիշեմ, Սիմոնն ալ կողմնակից էր խզելուն:

Սխալ մըն էր... Բայց այդ սխալը ընդհանուր պսիսօզի*) մը արտայայտութիւն էր, ամբողջ թիւրքահայութիւնը դարձեր էր հակաիտտիհատական եւ հակաթիւրք...

Վերջերս կը թերթէի 1911-1912 թուականներու Պոլսոյ «Բիւզանդիոն»ը եւ հոն ալ, ինչպէս «Ազատամարտ»ի էջերում, կը կարդայի նոյն բուն, ցասկոտ բողոքները Հայաստանի մէջ կատարուող թալաններու եւ անհատական սպանութիւններու առթիւ, զոր ի հարկէ համեմատել իսկ չէր կարելի համիտեան շրջանի ոճիրներուն հետ: Մէկ հայու սպանութեան առթիւ համատարած ահազանգ մը կը հնչէր բոլոր ազգային շրջաններում:

Մաքսիմալ «առաւելագոյն» տրամադրութեամբ վարակուած էր ողջ համայնքը: Դժոխքէն ելած ժողովուրդը, աւելի ճիշդ՝ անոր առաջնորդ մտաւորականութիւնը կարծես թէ կ'ուզէր մէկէն ի մէկ Զրփցերիա մը տեսնալ Թիւրքիոյ մէջ... Դժոխքէն ելած ազգը, Պատրիարքէն ու Ազգային Ժողովէն մինչեւ բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները, մինչեւ ամենէն համբաւաւոր խմբապետները՝ որոշեց

*) հոգեվիճակ

- բալկանեան պատերազմի օրերուն - ըմբոստանալ թիւրք կառավարութեան, թուրք պետականութեան դէմ եւ ապաւինիլ ռուս-գերմանական, աւելի ճիշդ ռուսական ռեֆօրմներու ծրագրին: Գուցէ եւ այդ ծրագիրը իրօք փրկարար պիտի հանդիսանար, եթէ չպայթէր համաշխարհային պատերազմը... Գուցէ Վեստենենկներն ու այլ մարզպանները պիտի յաջողէին բարենորոգել Հայաստանը ժամանակակից, արեւմտեան ձեւով. գուցէ - վատթարագոյն պարագային - հայ վիլայէթները պիտի կազմակերպուէին ուրոյն, աւտօնօմ գոյութիւն մը ռուսական թեարկութեան տակ եւ ապագային պիտի միանային Ռուսահայաստանին, - բան մը, որ գերադասելի էր նախկին վիճակէն...

Չեմ գիտեր: Կ'ընդունիմ նոյնիսկ վայրկեան մը ծանօթ վարկածը՝ թէ Իտտիհաթեան Թիւրքիան, աւելի զգուշաւոր ձեւերով, կ'ուզէր իրօք շարունակել համիտեան ծրագիրը եւ քրդերու միջոցով աստիճանաբար բնաջնջել կամ դուրս մղել հայ տարրը իր հողերէն...

Այնուամենայնիւ, հարկ է խոստովանել, որ 1912-1913 թուականներուն, բալկանեան պատերազմի եւ Թիւրքիոյ մեծ տագնապի ընթացքին հայութեան, մասնաւորապէս թիւրքահայութեան առաջնորդող տարրերու բռնած դիրքը, անոնց որոշ, յրստակ, բացարձակ դիմադարձութիւնը (voltefaceր) թուրք սահմանադրական պետութեան դէմ՝ դիւանագիտական գուցէ ամենամեծ, ամենաաղէտաւոր սխալն է հայ նորագոյն պատմութեան մէջ:

Այդ օրերուն էր, անտարակոյս, որ Թալաաթներու ոճրածին ուղեղը յղացաւ 1915-ի մեծ եղեռնը ընդդէմ հայութեան, որ կը մնար յաւիտենօրէն, անդարմանելիօրէն ըմբոստ, հակաթիւրք: Եւ մեծ

պատերազմը լաւագոյն առիթն եղաւ այդ յղացումն իրագործելու համար: Եւ այն պիտի իրագործուէր ամենայն հաւանականութեամբ նաեւ առանց կամատրական շարժումներու՝ հայոց կողմէն:

Կը թուի թէ կարելի էր խուսափիլ բալկանեան տագնապի միջոցին այդ աղէտաւոր վրիպումներէն, եթէ հայութեան մէջ այդ բախտորոշ վայրկեաններուն գտնուէր գէթ մէկ հատիկ հեղինակաւոր, ազդեցիկ, դիւանագիտօրէն մարզուած դէմք, որ ոչ ժով միտէր անցքերու եւ յաղթականօրէն մաքառէր հոսանքին դէմ:

Զգտնուեցաւ, տարաբախտաբար, այդ դիւանագէտը: Թերեւս կային, բայց ստուերի մէջ, առանց ոյժի ու ազդեցութեան՝ զանգուածներու վրայ...

Մեծ էր ընդհանուր «պսիխօզի» ոյժը, մեծ էր հաւատը՝ որ Թիւրքիան բալկանեան պատերազմէն պիտի ելնէր ջարդ ու փշուր եւ ապա ... ոչ ոք կը նախատեսէր համաշխարհային պատերազմը, Ռուսիոյ նահանջները Հայաստանի մէջ եւ մեր զանգուածային ջարդը...

Միմոնն ալ գնաց հոսանքին հետ: Ան ալ տարուեցաւ հայոց հարցի ոռասական լուծման ծրագիրներով եւ մինչեւ իսկ դոքդոր Զարեանի ետեւէն կատարեց ուղեւորութիւն մը դէպի Պետերբուրգ – նոյն բալկանեան ճգնաժամի ատեն:

Դոքդոր Զարեան, անտեղեակ մեր պատմութեան, կը հաւատար, որ Ռուսաստանն իրօք կ'ուզէր ազատարարի դեր մը ստանձնել թիւրքահայութեան հանդէպ, կը հաւատար – իր ազնիւ միամըտութեան մէջ – Սազօնօվներու կեղծ յայտարարութիւններուն ու խոստումներուն*):

*) Այդ հաւատով են ներշնչուած հանգուցեալի շարք մը նամակները, ուղղուած ինծի Ռուսաստանէն ու Կ. Պոլսէն:

Միմոն չունէր, ի հարկէ, այդ հաւատը ցարական կառավարութեան հայասէր զգացումներուն նկատմամբ, բայց ան ալ բոլոր միաներուն պէս, կը թեքուէր, այնուամենայնիւ, դէպի ռուսական օրինատացիան:

*
* * *

Ընդհանուր ժողովէն յետոյ, Զաւարեան Պոլիս մնաց եւ, որպէսզի չծանրանար կուսակցական դրամակրողի վրայ, ուսուցչի պաշտօն ստանձնեց Եսայեան վարժարանի մէջ: Ամսականը չնչին բան էր, բայց ինքն ալ խնայողութիւնն ու ժուժկալութիւնը հասցուցեր էր աներեւակայելի աստիճանի մը: Ստացած սնունդը ողբալի էր եւ այդ հանգամանքը, շատերու վկայութեամբ, եղաւ անոր վաղաժամ մահուան պատճառներէն մին:

Դպրոցէն դուրս՝ իր թանկագին ժամանակը ամբողջապէս կը նուիրէր կուսակցութեան: Դժգոհ էր Պոլսոյ մարմնին մինչ այն ունեցած գործունէութենէն, մեթոտներէն, զոր նա կը կոչէր ցուցական, միթիւնկային: Խորապէս դժգոհ էր Ակնունիէն, որ անոր կարծիքով կ'անձնատրէր այդ ցուցական գործելակերպը: Միմոն կ'որակէր զայն պարզ անօգուտ եւ ապարդիւն ցուցամոլութիւն: Եւ անխնայ կը պայքարէր ատոր դէմ:

Սկզբունքի պայքարը - մարդկային անխուսափելի բան մըն է այդ - երբեմն կը զարնէր անձնական սուր հակառակութեան մէջ եւ երկարատեւ կը զբաղեցնէր մեր ընկերական վերին շրջանները: Այդ հակառակութիւնը հին պատմութիւն մըն էր, ինչպէս ըսինք: Տեսակ մը օրգանական անհաշտու-

թիւն (incompatibilite) բնաւորութեանց ու խառնուածքի:

Երբ Սիմոն կը պնդէր, որ Դաշնակցութիւնը աւելի լուրջ գործ ունէր կատարելու, քան միթիւնկներն ու ճառերը, ծափերն ու կեցցէները,- անշուշտ իրաւունք ունէր: Բայց եւ,անշուշտ, այդ միթիւնկներն ու ճառերն ալ իրեն օգտակարութիւնն ունէին օսմանեան յեղաշրջման առաջին տարիներուն, երբ հարկ էր շարժել պոլսահայ եւ ընդհանրապէս թիւրքահայոց թմրած մթնոլորտը, բոցավառել երիտասարդութիւնը նոր նշանաբաններով եւ զինուորագրել նոր ոյժեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար: Այդ օգտակարութիւնն է, որ կը ժխտէր Սիմոնը, կամ գրեթէ կը ժխտէր:

Ակնունին միթիւնկներու, ճառերու մարդն էր: Հնարաւոր է, հաւանական է, որ նա երբեմն կը մեղանչէր չափազանցութիւններով: Հայ լեզուի, հայ գեղեցիկ բառի վարպետներէն էր, լաւ կը խօսէր, ինչպէս եւ լաւ կը գրէր: Կը փնտոէր սիրուն ոճեր, զգացումներուն զարնելու համար, կը սիրէր պաթեթիկ դիրքեր, շուք ու պարադ - որ յատուկ են նաեւ արեւմտեան բազմաթիւ, համբաւաւոր հռետորներուն - կը սիրէր թատերական հանդիսաւորութեամբ մուտք գործել ժողովասրահը, երբ ան լեցուն էր ու կը դիմաւորէր զինքը դղրդագին ծափերով... Մինչ Սիմոնը կ'երթար իր ատենախօսութեան վայրը, երբ դեռ ոչ ոք կար սրահին մէջ. նա ինքը կը դիմաւորէր իր ունկնդիրները, մտերմաբար կը զրուցէր անոնց հետ եւ ապա ամբիոն կը բարձրանար ու կը խօսէր իր ընտրած նիւթին շուրջը - առանց հռետորական ձեւերու, առանց parade-ի ու պաֆօսի, պարզ, անպաճոյճ, անարուեստ, ամբողջ տոգորուած ներքին լրջութեամբ եւ իր, քարոզչի

նուիրական պարտքի գիտակցութեամբ...

Եւ կ'ուզէր, որ ամէնքը իրեն պէս ընէին... Եւ երբ չէին ըներ, կը զայրանար ու կը զարկէր ասֆալտին «ցուցամուտութեան» ու «դերասանութեան» մասին, «կուսակցութիւնը այլասեռելու» մասին եւ այլն: Կը մեղանչէր սովորական ծայրայեղամուտութեամբ:

Ակնունին կը տանէր ընկերոջ անդադրում յարձակումներն ու հարուածները օրինակելի տակտով ու համբերութեամբ եւ ատով կը շահէր շատ ընկերներու համակրանքը, անգամ անոնց, որոնք Սիմոնը, իբրեւ յեղափոխական, շատ աւելի բարձր կը դասէին Ակնունիէն:

Այդ անվերջ պայքարներու ընկերական շրջաններու մէջ յանուն կուսակցութեան աւանդութիւններու եւ առաքինութիւններու՝ միացած իր դէրվիշային կենցաղին, անբաւարար սնունդին ու ֆիզիքական զրկանքներուն՝ շատ հիւժեցին մեր մեծ ընկերոջ արդէն իսկ յոգնած, մաշուած օրգանիզմը:

Եւ օր մըն ալ լսեցինք ճակատագրական բօլթի.

- «Զաւարեան յանկարծամահ է եղեր»...

VIII

ՅՈՒՂԱՐԿԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԹԱՂՈՒՄ

Մահուան տպաւորութիւնը ահագին էր ամբողջ հայ աշխարհում: Մօտիկ ընկերները սասանուած էին: Ոչ ոք կը սպասէր այդքան վաղաժամ վախճան մը: Անոնք, որ դեռ երէկ բուռն կերպով կը պայքարէին հանգուցեալին դէմ կուսակցական եւ անձնական բարոյականի խնդիրներու շուրջ, երկիւղածութեամբ գլուխ խոնարհեցրին դագաղի առջեւ: Ռուբէն Զարդարեան, որ Ակնունիի հետ կրեր էր յաճախ – նոյն տակտով ու համբերութեամբ – Սիմոնի հարուածները, սրտառուչ տողեր նուիրեց անոր, «Ազատամարտ»ի մէջ, – հանգամանք մը, որ պատիւ կը բերէր Ռուբէնին:

Շատերն արտասուեցան: Շատերը որք զգացին զիրենք...

«Ազատամարտ»ի խմբագրատան հասցէին քանի մը օր շարունակ կը տեղար հեռագիրներու տարափը աշխարհի բոլոր ծայրերէն: Այս վայրկեանիս իսկ, անկարող ենք առանց արցունքի աչքէ անցնել – մեր հին, փառաւոր «Ազատամարտ»ի սեւ շրջանակներում – ցաւի, կսկիծի այն անվերջ արտայայտութիւնները, որ կուգային հայութեան բոլոր շրջաններէն, կրօնական բոլոր համայնքներէն, քաղաքական բոլոր կուսակցութիւններէն: Համաժողովրդական գուրգուրանքի հեղեղ մըն էր... Քանի մը օր առաջ, Սահակ-Մեսրոպեան յոբելեանին

հայութիւնը ցուցադրեր էր աշխարհին իր ներքին յուզիչ միութիւնը: Այժմ նոյնը կը ցուցադրէր մեծ հայու դագաղին շուրջը... Կը փառատուէ՞ր այդպիսով հին, չարաշուք դօգմը՝ թէ հայը յաւիտենօրէն անմիաբան է, թէ ազգային համերաշխութիւնը օտար ու խորթ է անոր...

Սրտաճմլիկ տեսարան մը կը բացուէր Բերայի Դաշնակցութեան ակումբին մէջ, ուր մարմինը պահուեցաւ 24 ժամ, նախ քան եկեղեցի տարուիլը: Հին ու նոր զինակից ընկերներու փաղանգը շրջապատեր էր դագաղը, սգաւոր ու ջարդուած, – գաղափարի սրտակից եղբայրներ, որոնք կ'ողբային 1890ի փառաւոր սերունդի ներկայացուցիչը, առանց աւա՛ղ նախզգալու, որ իրենք ալ, մտաւորականներու, առաջնորդներու այդ փաղանգը, ընդամէնը մէկ ու կէս տարի յետոյ, հարիւրներով զոհ պիտի երթային անօրինակ խորշակի մը...

Յուղարկաւորութիւնը Պոլսոյ մէջ – Բիւզանդիոնի վկայութեամբ իսկ – աննախընթաց երեսոյթ մըն էր:

Բերայի Երրորդութեան հսկայ եկեղեցին լեցուն էր իր կրկնակ յարկերով, իսկ բակը եւ շրջակայ փողոցները մտնելու հնար չկար: Հոն էր Պոլսոյ հրամանատար ձեմալ պէյ, հոն էր ներքին գործերու նախարարի ներկայացուցիչը, շատ մը բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, ոտա ու պարսիկ հիւպատոսարաններու ներկայացուցիչներ: Հոն էին ազգային բոլոր մարմիններու, ընկերութիւններու, դպրոցներու, խորհուրդներու եւ վարչութիւններու պաշտօնական ներկայացուցիչները, հոն էին պոլսահայ հասարակութեան գրեթէ բոլոր ականաւոր դէմքերը: Ապա տասնեակներով արքեպիսկոպոսներ ու վարդապետներ, անհամար քահանաներ....

Շատերը կուլային, երբ Հայր Կոմիտասը կ'երգէր «Ի վերին Երուսաղէմ»ը եւ Շահ-Մուրատեանը՝ Խաւարման Գիշերի ողբը: Դամբանականներ խօսեցան՝ Խաժակ, Մշու Գեղամ, Դանիէլ Վարուժան, Աւ. Ահարոնեան: Խաժակի ճառէն կտոր մը տրպուած է Հորիզոնի մէջ. երիտասարդներուն ուղղելով իր խօսքը, նա կ'ըսէր յուզուած շեշտերով.

-Ապրեցէ՛ք, ընկերներ, բայց մեզի պէս չապրիք... Մերն ալ կեանք էր. երեքեալ եւ տատանեալ, գիւղէ-գիւղ, քաղաքէ-քաղաք, երկրէ-երկիր, նոյնիսկ Մայր Յամաքէ-Մայր Յամաք, հալածական, թափառական, մերթ անօթի, աղտի մէջ կորած, մերթ հիւանդ ու տառապող... ազգի դարեւոր անիծեալ ճակատագիրը - այդ կայէնական ճակատագիրը շալակած - Չափազանց լեղի էր մեր կեանքը, մեր 90-ական թուականներու սերունդի կեանքը, որի ներկայացուցիչներն ահա աշնան տերեւներու պէս կ'իյնան մէկիկ-մէկիկ, ժամանակէն առաջ»...

«Հորիզոն»ի*) թղթակիցը կ'ըսէ, թէ ամբողջ եկեղեցին փղձկաց այդ խօսքերուն վրայ...

Մեր դժբախտ ընկերը չէր գիտեր, թէ դեռ ինչ անօրինակ գողգոթայ մը կը սպասէր իր ու հարիւրաւոր ընկերներուն, - Գողգոթայ մը, որու հանդէպ 90-ական թուականներու սերունդին թափառումներն ու զրկանքները ոչինչ բան մըն են...

*) Այդ թերթէն պատահաբար, երկու թիւ միայն քովս մնացած են: Մ. Վ.

*
* *

Յուղարկաւորութիւնը Պոլսէն դէպի Թիֆլիզ եւ Խոջեվանքի գերեզմանատունը – յաղթական թափոր մըն էր, ապօթէօզ մը... Բանաստեղծ Սիամանթօ ուրիշ մտերիմներու հետ կ'ուղեկցէր Սիմոնի նշխարներուն Պոլսէն-Բաթում-Թիֆլիզ: Երբ դիակառքը, դանդաղ ու հանդիսաւոր, կ'անցնէր իրիկնադիմին Թիֆլիզի փողոցներով, ժողովրդի խորունկ ու պատկերաւոր լռութեան մէջ, առանց երաժշտութեան, առանց քահանայի ու դպիրներու, ուղեկցուած միայն ընկերներու եւ հայ չարքաշ աշխատաւորներու երկայնաձիգ ու սգաւոր շարքերէն,– տեսարանը իր խորհրդաւորութեան մէջ աւելի պերճախօս էր, աւելի վեհ ու սասանեցուցիչ, քան շօպէնեան մահերգը եւ բեթհօվէնեան աստուածային սիմֆօնիները...

Եւ գնաց անխոնջ դէրվիշը հանգստանալու Խոջիվանքի գերեզմանատանը, ուր կը հանգչին մէկ քանիսը հայոց աշխարհի աստեղրէն,– Ռաֆֆի, Արծրունի եւն.: Եւ եկան հետզհետէ իր քովը պառկելու Նիկօլ-Դուման, Քեօի, Աւետիս (Տրապիզոնցի Աւօ) եւ վերջինը – Ռոստոմ: Կը հանգչին մեր մեծ ընկերները Վրաստանի հողի վրայ, օտար եւ միանգամայն հարազատ միջավայր մը՝ որ եղեր է ու պիտի մնայ հայութեան խոշոր կենտրոններէն եւ հայկական մշակոյթի մեծագոյն վառարաններէն մէկը, Հայաստանի սահմաններուն կից:

Կ'անցնին տասնեակ տարիներ, շատ ջուր կը սահի Մայր-Արաքսի կամուրջներուն տակ, հայ ժողովուրդը, այնո՞ւամենայնիւ, կ'ապրի, կ'աճի ու

կը զօրանայ, կը հասնի քաղաքակրթութեան ու բարօրութեան բարձր աստիճաններու... Եւ մեր գալոց սերունդները, աւելի երջանիկ, քան մենք՝ ուրախ, անհոգ, ազատագրուած միանգամ ընդմիշտ ամէն տեսակ լուծերէ, պիտի դարձնեն ուխտատեղի մը Խոջիվանքի այդ փոքրիկ պանթէօնը, պիտի երթան կրօնական ջերմեռանդութեամբ երկրպագելու հերոսներու նշխարներուն, պիտի չիշեն պատմութենէն, անցեալի մղձաւանջային օրերը, պիտի չիշեն մեր մեծագոյն սերունդի օրհասական մաքառումները, տառապանքն ու նահատակութիւնը եւ երկարօրէն պիտի կանգ առնեն փոքրիկ շիրմարձանի առջեւ, որու վրայ արձանագրուած է հայութեան ամենէն հնչեղ, ամենէն սիրուած եւ նուիրական անուններէն մէկը.

- ՄԻՄՈՆ ԶԱԻԱՐԵԱՆ:

